

Llinatge i patrimoni al tomb del cinc-cents: els «moriscos» Bensuar del raval d'Elx

Lineage and heritage at the end of the sixteenth century: The Bensuar Moriscos of the Raval of Elx

per Joaquim Serrano i Jaén

RESUM:

Aquest article pretén observar l'actuació dels membres de l'oligarquia morisca d'Elx, com ara els Bensuar, quant a l'adquisició, manteniment i transmissió dels seus béns; un comportament lligat a la conservació del seu estatus sociopolític i religiós. També s'hi exposa el seu paper dins el context intercultural en què es movien. Els Bensuar vivien en una comunitat urbana en creixement, dins la qual un bon nombre de famílies benestants, com el llinatge referit, «integren» el conjunt de la població morisca, poc igualitària. Amb una estratègia que combinava la família nuclear, la propietat privada lliurement redistribuïda a través de l'herència, les petites explotacions de conreus d'horta —entre els quals destaca l'olivera—, la fabricació i comercialització d'oli i sabó, els Bensuar van acumular sòlids patrimonis i estrènyer llurs relacions amb els cristians vells. El resultat de tot plegat fou, entre d'altres, la configuració d'una economia interconnectada i especialitzada.

PARAULES CLAU:

Morisc, Bensuar, oligarquia, llinatge.

ABSTRACT:

This article aims to examine the practices of the Morisco oligarchy of Elx, specifically the Bensuar, with reference to the acquisition, maintenance and transfer of property, in close relation with the preservation of their socio-political and religious status. It also shows their role within the intercultural world in which they lived. The Bensuar lived in an expanding urban community, within which a good number of wealthy families like them formed the core of a non-egalitarian Morisco population. Through a strategy combining the nuclear family, private property freely redistributed through inheritance, small garden-and-orchard farming —olive trees in particular— and the manufacture and sale of oil and soap, the Bensuar achieved a solid economic standing and strengthened their relationship with the Old-Christian community. This led, among other things, to the emergence of an interconnected specialized economy.

KEY WORDS:

Moriscos, Bensuar, oligarchy, lineage, Elx, sixteenth century.

Introducció

Encara que la conquesta cristiana d'al-Andalus suposà el descapçalament de les aristocràcies supralocals dels antics regnes andalusins (dels grans districtes —*mamluques*— que en depenien d'un centre urbà), als diferents llocs de població restaria un bon estol de llinatges ben arrelats a les seues respectives comunitats. Si no haguera estat així, difícilment s'haurien mantingut les cohesions i estabilitats que hi trobem, tan bon punt s'escorcolla la documentació. No és difícil, si fa no fa, reconèixer aquests llinatges al llarg de la baixa edat mitjana, a l'època que la historiografia castellana anomena *mudèjar*. Però n'emergeixen renovats, amb tota la seua força, al segle XVI, gràcies a l'abundància i diversitat de fonts.

Des de ben prompte, als segles XIV i XV, s'observa un seguit de càrrecs públics que mostren el manteniment i reproducció d'estructures verticals, en una ajustada correspondència entre riquesa material, honorabilitats socialment reconegudes i càrrecs públics. Així, els alcadins, alfaquins, alamins i resta de membres dels consells locals, tant abans del bateig de 1525/26 com després, de manera semiclandestina, mostren ordits fornits de persones vinculades a un segment ben delimitat de cognoms de gran versatilitat. Són les nissagues benestants de les comunitats, aquelles que sobrevisqueren als estralls del tres-cents i quatre-cents. D'elles isqueren les oligarquies locals de l'època morisca. Una aparent obvietat, perquè ressalten molt a les fonts, però de coneixement necessari per les seues implicacions al moment d'entendre el món interior de les aljames.

Sovint són elles les que donen identitat a les poblacions de *nou convertits*, i l'eix a través del qual es mantenen les relacions amb les senyories i els seus aparells administratius. Per això, cal escorcollar sobre la seua natura, els seus processos de formació, conservació i reproducció arreu del regne de València, l'entitat territorial amb més nombrosa població morisca, com bé se sap. I dins el regne, la d'aquells àmbits habitualment poc considerats, com les de les poblacions meridionals, les de l'antiga Governació d'Oriola, amb la Vega Baixa del Segura i les comarques de la Rambla del Vinalopó com a epicentres, a la ratlla de la frontera amb Múrcia i a la vora marítima del reialme.

L'objectiu bàsic d'aquest article és aportar dades a les recerques relativament recents que s'han fet sobre aquest tema. I en concret a la senyoria d'Elx, els moriscos de la qual vivien en comunitats urbanes, nombroses i en creixement. El raval d'Elx i la vila de Crevillent, per exemple, amb població majoritàriament musulmana, experimentaren un increment demogràfic del 46% i 88% respectivament entre 1563 i 1609; poblacions que suposaven prop del 5% de tots els efectius del regne el 1609. Però, la documentació a l'abast limita, si més no parcialment, els nostres propòsits, ja que no permeten retre compte de manera completa dels processos de formació de les seues minories dirigents, compostes de llinatges benestants que semblen «integrar» el conjunt de la població islàmica.¹ Tot amb tot, l'abundosa

1. És diferent al que ocorre amb altres comunitats o aljames, com la de la ciutat de València, on les activitats i evolució dels membres de llinatges com els Xupió, per exemple, al segle XV,

documentació d'origen notarial que serva l'Arxiu Històric Municipal d'Elx d'ençà 1470, permet, ni que siga de manera fragmentària, reconstruir alguns dels eixos de la formació, manteniment i dispersió d'alguns dels patrimonis més reeixits, com ara els Bensuar al segle XVI.

Els punts foscos encara són molts. Les comunitats de «moriscos» de la senyoria d'Elx no són precisament grups humans socialment igualitaris. Els paràmetres que tenim per mesurar la riquesa ho mostren a bastament. Però, caldria relacionar-los amb altres de caire sociològic, cultural i simbòlic, —que solen anar relacionats amb la tradició i el sentit de llinatge—,² per a entendre els seus intricats comportaments. Als seus marcs de vida s'observa la constitució de llinatges que de manera predominant practiquen estratègies d'acció vinculades a la propietat privada, amb un biaix rendista a l'alça; fomenten la família nuclear i es lliguen al crèdit, al comerç i a la gestió de la fiscalitat. Altrament, les diferències internes no llevaven, però, la importància i la força dels elements de cohesió comunitària, com la llengua, la religió —en les seues expressions externes i en les creences personals— i, també, la indumentària.³ Això les feia aparéixer més homogènies i unides del que en realitat eren.

L'estudi dels testaments i de les constitucions de núpries pot ser una manera d'aproximar-se a aquest complex món, a aquesta zona comuna entre patrimonis materials i valors immaterials, on el costum, els orgulls i honors de nissaga s'entrecreuen. Tant en una com en altra institució solen restar petges de caràcter ideològic, de percepcions fornides i maneres pròpies d'observar-se i projectar-se, que donen pistes envers les matrius culturals que expliquen la conformació dels llinatges «moriscos» i la seua vinculació amb la terra i el patrimoni. Per això, les fonts que donen prioritat a les individualitats que interactuen en diferents contextos de relació i deixen rastres de llurs comportaments i trajectòries, ens permeten establir adscripcions identitàries fàcilment reconeixibles i descriure'n comportaments. Són indicis per a elaborar un subjecte que done compte de les qüestions abans esmentades, com la relació entre l'evident creixement morisc del cinc-cents i les estratègies de reproducció familiars i patrimonials emprades; i establir-ne les diferències amb les dels cristians vells o de natura.⁴

estan amplament documentades; vegeu M. RUZAGA GARCIA, «Alí Xupió, senyor de la moreria de València», *L'univers dels prohoms*, València, 1995, 137-173; o els Çafar d'Osca, vegeu A. CONTE CAZCARRO, «La decadència de la aristocràcia morisca: El caso de los Çafar de Huesca», *Sharq al-Andalus* 14-15, 1997-1998, 177-199.

2. L'origen, la categoria i la dignitat, com apunta J. CARO BAROJA a la seua obra clàssica, *Los moriscos del Reino de Granada*, Madrid, 2a ed., 1976, 69 i següents, i 87.

3. Totes tres qüestions foren objecte de repressió per part dels bisbes de la nova diòcesi d'Oriola, creada el 1564 bàsicament per fer front a la problemàtica dels nouconvertits.

4. No cal destacar la importància que tingueren aquestes «aljames autònomes» a l'edat mitjana com a centres de recepció d'immigrants de les aljames de l'interior; i per tant el seu paper per a la conformació de l'estructura fiscal del regne, tal com ha estat formulat per J. TORRÓ I ABAD; vegeu *El naixement d'una colònia. Dominació i resistència a la frontera valenciana (1238-1276)*, València, Universitat de València, 1999. Això no lleva l'existència de comunitats «moris-

Des d'aquest punt de vista, el terme *morisc* pot arribar a ser un parany. No és suficient dir que els veïns d'Elx eren hispanomusulmans, criptomusulmans o noucristians. Com recentment ha fet notar l'economista Amartya Sen, bé que per als nostres temps, la necessitat crucial de registrar les identitats plurals de les persones i la seua elecció de prioritats té més valor que el reemplaçament de les classificacions de civilitzacions per una categorització basada en la religió.⁵

Per precisar algunes d'aquestes qüestions, exposaré les traces bàsiques que caracteritzaven un llinatge sols conegut de manera local, els Bensusar; un cognom representatiu d'una comunitat amb característiques un poc específiques, la del raval de la senyoria d'Elx. Però sospitem que a altres comunitats veïnes se'ls podrien aplicar alguns dels trets que hem observat a Elx. És probable que la seua anàlisi permeta dibuixar un model diferent que pot ajudar a diversificar les línies grosses traçades fins ara sobre el morisc valencià.

Els Bensusar, un antic llinatge d'arrels medievals (1420-1497)

Els «moriscos» Bensusar, amb possibles arrels en les aristocràcies urbanes de la madina *Ilš* —ja prèviament a la vinguda de les hosts del rei Jaume I—, no eren equivalents als Perpinyà, Soler de Cornellà o Santacília, famílies de *cavallers* que se superposaren com a estament dominant local a les reduïdes i menystingudes elits d'origen andalusí.⁶ En alguns moments de plenitud social, a l'últim terç del segle XVI, malgrat tot, els Bensusar podien aproximar-se als cavallers locals i viceversa. Però, amb les semblances que vulguem, les diferències s'hi mantenen. Ambdós grups culturals no pogueren o volgueren superar determinades herències reproduïdes transgeneracionalment d'ençà la conquesta. Aquest fet no llevava que aquestes aristocràcies locals de ciutats mitjanes com ara *Ilš* pogueren tenir com a referència, al seu torn, els cavallers cristians, amb els quals tingueren estrets contactes, i amb els quals compartien elements tan característics com l'orgull de llinatge. Els mateixos Bensusar, segons testimonis cristians, es vanaven de procedir dels reis de Granada.⁷

Els Bensusar són un dels llinatges que més continuïtat mostra.⁸ És significatiu que la dada més antiga que testimonia les activitats d'un membre del llinatge siga

ques» pobres o empobrides, algunes d'elles amarades d'un islamisme atàvic, poc comunicades i amb una població inestable que emigrava amb relativa facilitat.

5. A. SEN, *Identidad y violencia. La ilusión del destino*, Buenos Aires, Katz editores, 2007, 92.

6. La hipòtesi formulada per P. Guichard és ben clara: al moment de la conquesta, la societat valenciana mancava d'una aristocràcia militar que es poguera comparar a la classe caballerisca occidental. P. GUICHARD, *Al-Andalus frente a la conquista cristiana. Los musulmanes de Valencia (siglos XI-XIII)*, València, Universitat de València, 2001, 652.

7. C. SANÇ, *Excelencias de la villa de Elche, 1621*, edició a cura de J. GÓMEZ BRUFAL, Elx, Ajuntament, 1954, 60.

8. Processos semblants ocorregueren a altres llocs valencians, on un estrat d'alcaides i militars aristòcrates de la primera generació de vençuts foren tolerats, com a Xàtiva i Montesa. Vegeu

1420. En aquest any, el *cappatró* de les aigües de la séquia de Marxena⁹ —instruït per ordre dels consellers de la ciutat de Barcelona, que detentava alhora la senyoria del territori—, mostra a Ali, Mahomat i Amet Bençuar¹⁰ com a posseïdors d'una important quantitat d'aigua: ni més ni menys que 16 i $\frac{3}{4}$ de *tumens*, vora el 4% del total que constava a la séquia de Marxena, amb uns 365 *tumens* en mans de 81 propietaris. Poc després, el 1435, tornem a veure un Bensuar com a amo de terres: Alí Abençuar té una plantació d'oliveres a l'horta magram, molt a prop de l'horta franca.¹¹ La propietat de la terra, de l'aigua i la seua explotació fou sols una primera passa. Els Bensuar, però, anaven més enllà.

Hi ha més dades significatives de la rellevància local dels Bensuar en aquesta primera època. El 1450, el consell ordenà formar 41 quadrilles de gent preparada per a la consegüent reparació de la muralla. Un ample espectre de veïns hi participaren, especialment la noblesa local, els preveres, notaris i el mateix procurador de la senyoria. Els musulmans ho feren en 6 quadrilles que sumaven un total de 139 membres pertanyents també a famílies destacades. Hi veiem a Ali, Çaat i Mahomat Abençuar, possibles fills dels esmentats posseïdors d'aigua. No sembla que es tracte d'una imposició als musulmans, sinó d'un acord per contribuir a tasques comuns de defensa. Els membres joves de les famílies més reconegudes, hi participarien.

Pocs anys després, veiem a Amet Abençuar ficat en un conflicte entre membres de llinatges destacats. Amet era un dels tres joves que agrediren a Malik, o almenys ho intentaren, en els foscos successos que ocorregueren al raval el 6 de març de 1457. El tribunal format per al cas fou presidit pel lloctinent d'alcaadí o cadí, Çaat Abenzacaria, que deliberà els fets segons la llei islàmica *çunna e xara*.¹²

Tot i això, els Bensuar no s'estaven d'aprofitar totes les avinenteses per recolzar el seu prestigi. El 1461, el col·lector de les rendes de la reina Joana nomenava a Çaat Bençuar col·lector del raval. La complexitat de la tasca implicava que Bensuar tindria una experiència assolida a través de l'ocupació de càrrecs de responsabilitat dins de l'aljama. Era un dels millors preparats per garantir l'èxit de l'empresa. Çaat Bensuar s'encarregaria de treure els antics *cappatrons* i procedir al

R. I. BURNS, «Los mudéjares de Valencia. Temas y metodología», *Actas del Primer simposio internacional de mudejarismo*, Madrid-Teruel, 1981, 453-497, especialment la pàgina 456. Per a les elits socials a al-Andalus, vegeu J. LIROLA, «Las élites sociales en al-Andalus», *Saber y sociedad en al-Andalus*, Huelva 2006, 153-165.

9. Arxiu Històric Ciutat de Barcelona [AHCB], *Cappatró de les aygues de la sequia de marxena que va a la orta dels moros de la vila d'elig, e son per tumens*, 1420 (circa), Consellers, Baronies, 1C XII— 24/7, ms. s/f.

10. Les variacions al registre del cognom són freqüents. Les més comunes són Bensuar, Bençuar i Abençuar.

11. Arxiu Històric Municipal d'Elx (AHME), *Aquestos són los senyals del bovalar en la dita vila. Fitamiento de la huerta de los moros*, 1435, llig (16), 480 ms 19 ff. en quart.

12. Vegeu J. D. GARRIDO I VALLS, «Les comunitats musulmanes d'Elx i Crevillent sota la senyoria de Barcelona», *La Rella* 16, 2003, 11-36, especialment la pàgina 27; i «Noms i llinatges de la població musulmana d'Elx i Crevillent al segle XV», *IV Col·loqui d'Onomàstica Valenciana I*, Ontinyent, 1997, 493-502, especialment l'apèndix documental, 500-502.

recapte del magram, zaque, jaze, el dret de caps, gallines, almàsseres, alfardes, fratra, tazneig, verema, terratge, delmes i els drets que la reina tenia sobre l'aigua de reg que els veïns del raval tenien en la séquia major.¹³

Anys després, a l'homenatge que els musulmans feren a la princesa Isabel de Castella, apareixen per primera vegada les cinc branques dels Bensuar d'Elx. Possiblement siguem aquells membres del llinatge que havien fundat família pròpia. Així, el 21 d'agost de 1470, el procurador d'Isabel de Trastàmara, Joan de Cárdenas, rebria en la mesquita del raval el jurament i homenatge de tots els seus caps de família.¹⁴ A la mesquita, hi eren els Çaata (dos Bensuar homònims), Amet, i els Mahomat Bençuar (Mahomat major i altre).

Temps a venir, al novembre de 1480, un sector d'aquests llinatges tornaren a fer a Gutierre de Cárdenas el corresponent homenatge en qualitat d'autoritats públiques de l'aljama davant els seus procuradors. Els conflictes que perviuen des de deu anys abans, quan la donació de la vila a Cárdenas, se soterraren momentàniament per a la cerimònia de presa de possessió.¹⁵ Per aquests dies, els Bensuar no ocupaven càrrecs en l'aljama, però participaren des de ben prop en aquests esdeveniments que tant influïren en el futur de la comunitat.

En efecte, fou el 1497 quan veiem a Ahmet Bençuar com a conseller de l'aljama. El motiu és recollir suficients diners per al pagament del dot i escriu que calia donar als reis. Fet que cuetava a la vila d'ençà anys. La sentència dictà que els musulmans no pogueren traure productes sense pagament de la corresponent sisa.¹⁶

L'entrada en la Modernitat; l'eixamplament nuclear del llinatge (1501-1550)

Als inicis de la modernitat, els Bensuar continuaven mantenint un respectable patrimoni, configurat com a mínim des del primer quart del quatre-cents. El padró de la propietat agrària del *Magram* que féu Gutierre de Cárdenas el 1501, mostra huit subjectes fiscals amb el cognom identificatiu, el 3% del total d'unitats contri-

13. AHME, *Arrendamientos de las rentas que en esta villa tenia la real corona. Traslado auténtico*, sig. ant. 21 ref. 480, 1461, f. 16r-18v.

14. Un per un, aquests il·licitans musulmans —120 en total—, «besant les mans juntes e lo muscle squerre, segons per sarrahins és acostumat fer» reteren homenatge, poc abans que la terra passara a mans de Bernardí de Cárdenas per donació de la mateixa princesa. Per al ceremonial, vegeu M. CARMEN BARCELÓ, *Mimorias islámicas en el País Valenciano. Historia y dialecto*, València, 1984, 87, doc. 22, 108.

15. Com descriu vivament Pere Ibarra, els procuradors i batle es dirigiren al raval, «pasearon toda la barriada y entraron a la Mezquita [...]. Prestaron juramento y homenaje los moros, de manos y hombros, según costumbre [...], principiando el Alcadi o alcalde de aquellos, Axer ben Zacaría; Mahomat Albaraní y Abraham Milic, jurados viejos y Aljamas de dicha morería, siguiendo luego Alí, Borequi, Mahomat Milic, Abraham Abenhut y otros muchos más que juraron sumisión». P. IBARRA, *Historia de Elche*, Alacant, 1895, 134-135.

16. AHME, *Trellat de la sentència ab la qual se declara En quines coses an de pagar sisa los moros que solien ser E gui successors de aquells En lo del Raval de St Joan, pronunçiada En lo any 1497*, lligall 480, núm. 27, ms. s/f.

butives que paguen impost per la possessió de terres d'horta i aigua de reg. El pagament sumava una quantitat total de 229 sous, prop del 6% de tot allò recaptat per dit concepte. El basament d'aquesta base contributiva és un patrimoni de terra d'horta molt variat i dispers. Hi destaca la vídua de Bençuar, la primera contribuent, amb 65 sous 8 diners. I Mahomat Bençuar, amb 44 sous. N'ocupen el cim dels contribuents per quantitat i qualitat de terra. A l'extrem contrari, però, és Amet Bençuar, que paga per una parcel·la de terra 1 sou i 2 diners, i Alii i Çahat Bençuar, que paguen per la possessió d'una escassa quantitat d'aigua, probablementment sengles quartes.

Al llarg de tota la complexa centúria següent, el cinc-cents, el llinatge mantindria aquesta dispersió a través de diferents branques i persones de manera paral·lela a l'eixamplament de les seues bases patrimonials; en correspondència amb allò que ocorregué a la resta de comunitats de la senyoria. Tot i això, no fou un procés lineal. Calia primerament travessar la difícil conjuntura dels anys de la Germania i els immediatament posteriors: des dels bateigs de 1521 a 1526. En tenim migrades notícies.

Els Bensuar i un bon nombre de famílies musulmanes benestants se'n sortiren amb èxit de l'estrall que suposà aquest conflicte. Un paper important tindrien les bones relacions amb la senyoria i el Consell; però, sobretot, la continuïtat de la pràctica de les activitats diàries que, coordinades amb les de la vila, impulsaren el redreçament agrari, mercantil i industrial dels anys següents.

Poc abans de la Germania, els Bensuar i altres llinatges reeixits, com ara els Porruig, Satdini, Sarrià o Motquedem, actuaven en diferents activitats i negocis.¹⁷ Tenim dades envers la seua dedicació agrària i derivats, com ara l'obtenció de l'oli i la fabricació de sabó; l'elaboració de l'artesanía de l'espart i la fabricació d'espardenyas, la fabricació de rajoles, entre d'altres activitats i oficis documentats que activarien els seus processos d'elaboració en després de la derrota agermanada; i no sols es recuperaren, sinó que assoliren nous ritmes de productivitat d'ençà el segon terç del segle.

Poques coses més fins als anys quaranta i cinquanta. A la dècada següent i fins a les acaballes del segle, però, les fonts sovintegen.¹⁸ En plena expansió, observem els moviments de determinats personatges que combinen estratègies concretes d'acció per tal d'assolir prestigi i patrimoni.

17. Finançades a través de censals; a tall d'exemple, al desembre de 1518, Ali i Cilim Bensuar demanaren a Bernat Alvaro un préstec de 37 lliures 11 sous a pagar a la festa de Sant Joan de 1519, encara que acabà cancel·lant-se el dissabte, 17 de març de 1520, AHME, Genís Miralles, 66, 8-12-1518.

18. Generades tant pels inicis i desenvolupament de la problemàtica morisca, com per la multiplicació de contractes de caire mercantil i creditici. Dels 81 protocols notariais referits al segle XVI que es conserven a l'arxiu municipal d'Elx, per exemple, el 86% corresponen a la segona meitat de la centúria, i d'aquesta, el 79% a l'últim terç. Tot un reflex, si més no aproximatiu, de la multiplicació d'intercanvis i de la constitució de societats mercantils, de la demanda de crèdits censals, de l'acceleració en la dinàmica de les compravendes de terres, cases i fils d'aigua que assolien les terres del marquesat.

La consolidació del llinatge (1560-1609)

A començament de la dècada dels seixanta, els Bensuar tenien huit cases obertes al raval de Sant Joan.¹⁹ I al 1562, el llibre d'aigües de la séquia major²⁰ mostrava el nombre de fils d'aigua que les diferents branques detentaven sobre la séquia: un total de 3 fils i mig o 14 quartes d'aigua que regaven les parcel·les que tant ells com els avantpassats compraren al Franc.

A més d'aigua de rec, observem també que una ampla extensió de les seues finques d'explotació agrària s'orientava cap a la plantació industrial d'oliveres. Una part del seu fruit s'emmagatzemava en fresc a les cambres dels habitatges, disposta a ser venuda a majoristes de la vila —habitualment cristians vells o de natura—, com el sastre Diego Robres, el cirurgià Gabriel de Masabel o el cavaller Lluís Mena. Altra part es faria servir a les almàsseres de la vila o raval per a ser transformats en olis de diferents qualitats. I en allò destaca Lluís Bensuar, «el síndic».

Els negocis de l'oli de Lluís «el síndic» i del fill, Pere Bensuar (1580-1589)

Lluís Bensuar, «el síndic», arribà a ser un dels homes més rics del raval a la davallada del segle. Síndic del consell del raval durant molts anys i alfaquí, no s'estava el bisbe d'Oriola de les seues habilitats en l'exercici de les pràctiques religioses islàmiques, donada la seua ascendència sobre els veïns. I, sobretot, la protecció que n'exercia la senyoria, Bernardí de Cárdenas i Portugal, quart marquès d'Elx. No obstant això, havia après bé l'ofici del seu pare, Joan, que, de ben jove, rebé les aigües baptismals al bateig general ordenat per l'emperador Carles el 1526, recent acabada la guerra de la Germania.

Lluís sabia bé què era portar una doble vida religiosa, fidel musulmà cap endins, i devot cristià cap a fora. Ambdós vessants s'incrustaren en la seua personalitat fins que, ja madur, les pressions catequizadores de l'arquebisbe Ribera i del bisbe i canonges de la seu d'Oriola li feren esdevenir sospitós permanentment. De 1587 és l'informe d'aquests últims per detectar la presència d'alfaquins arabitzats de la diòcesi. En la nòmina figurava Lluís, ja major —apel·lat ara «el síndic vell»— i el seu cosí Francesc. *Lee y scrive aràvigo*, anotaren els canonges. I immediatament feren registrar que tenia més de 2.000 ducats de hisenda (unes 2.100 lliures).²¹

La base de la seua fortuna, que començà amb l'agricultura de secà, raïa en la producció i venda de l'oli. Lluís comprà una almàssera des de la qual es connecta-

19. Són les de Miquel, Joan (fill de Lluís), Francesc, Llorenç, Faxardo, altres dos Lluís (u d'ells apel·lat «el síndic») i altre Llorenç; ARV, «Ynventari anotació y escriptió de les armes dels novament convertits vehins del raval de Sent Johan de la vila de Elig», *Llibre del desarmament de moriscos*, Real 564, 1563, ms. ff. 1083-1096.

20. Arxiu Comunitat de Propietaris Aigües Séquia Major Pantà d'Elx [ACPASMPE], vora 1560/62; S-111, ms. 19ff. (falten els tres primers fulls del llibre).

21. J. MARTÍNEZ VALLS, «Los alfaquíes del obispado de Orihuela en 1587», *Sharq al-Andalus* 3, 1986, 95-101; a Francesc li assenyalaren més de 4.000 ducats (unes 4.200 lliures).

ria amb els majoristes d'oli de la vila i amb les persones i institucions especialitzades en la concessió de préstecs sota la fórmula del censal; un afer necessari si es volien finançar operacions de cert calat. La compra i la gestió d'una almàssera requeriria una considerable inversió de diners i una constant liquiditat per al seu manteniment. A més, estava permanentment subjecta a inspecció. També era un signe extern de posició. De fet, pocs membres del llinatge en posseïen, ja que era més pràctic arrendar-la a tercers o portar-ne els fruits després de la corresponent collita.

Pel lloc central que ocupaven en l'economia del marquesat per aquests anys,²² és també probable que al voltant d'aquests enginyers es desenvolupara tota una sociologia, ben aprofitada per Lluís. La seua ubicació en la traça urbana del raval era molt idònia per a tota mena de contactes. L'almàssera de Lluís era a la vora de la rambla, per aprofitar la baixada de les aigües de la Séquia Major; i ben comunicada, molt pròxima al carrer Major, on era l'església de Sant Joan i l'edifici del Consell, fet que facilitava els desplaçaments i trasllats de l'oli.

És a partir d'aquests anys, 1562-1563, quan reorienta la seua estratègia econòmica cap als olis, el que capgirarà la seua fortuna. Oportunitat per a comprar no li'n faltà, ja que podia conèixer bé els ordits de les economies particulars dels veïns del raval pel seu càrrec de síndic.²³ L'adquisició d'aquest molí de fabricar oli fou tot un encert. Lluís, que probablement casà més d'una vegada, també faria servir, quan calguera, diners rebuts de l'herència familiar per portar endavant els nous negocis, com quan contractà o tornà a contractar núpcies, l'any 1577. I possiblement en vendria alguns dels immobles rebuts, com la tercera part de l'heretat de les Alqueries, per mantenir i eixamplar les activitats: Però, no necessitava arriscar molt, ja que disposava d'un patrimoni propi, format a partir de diferents béns que havia rebut del pare.²⁴

L'administració de l'almàssera fou tan curosa, els rendiments tan assolits, que el 1565, quan l'Audiència de València ordenà inspeccionar els olis emmagatzemats a les cases de la vila i del raval per decidir quins haurien de ser venuts en fresc i quins adreçats a la fabricació de sabons, Lluís tan sols tenia 70 arroves (835 litres). La resta eren en actiu, diríem, comercialitzades o en procés de comercialització.²⁵ La trajectòria de Lluís Bensuar, per tant, mostra una passa endavant en

22. Com els molins de forment, o les saboneries.

23. Com a tal, Lluís hagué de signar anys després, el 1569, una concòrdia amb la vila cristiana per diferents plets amb els quals estaven implicades les dues administracions, la del raval morisc i la vila cristiana. Per als pormenors d'aquesta concòrdia, vegeu J. SERRANO I JAÉN, «Moriscos i cristians al senyoriu d'Elx segons la concòrdia de 1569: els límits d'una convivència necessària», *Festa d'Elx* 48, 1996, 121-140, especialment 136-138.

24. L'últim dels quals, la casa del carrer de Baix, «prop la rambla», que limitava per tramuntana amb el carrer «que no trau cap», AHME, Secció Històrica Protocols Notarials (SHPN), *Geroni Baltasar Malla*, 79, 22-2-1562.

25. AHME, *Còpia autèntica de la visura dels olis que en lo any present mil çinch çent sexanta çinch se han regonegut per lo magnífic miçer Andreu Martí doctor en cascun dret, de comissió de la Real Audiència en la vila de Elig any 64*, Lligall 225/41. L'arrova equival a 11'93 litres.

les seues expectatives d'enriquiment: d'un simple augment quantitatiu de la producció de gra, a una escalada qualitativa; esdeveniment que ve assenyalat per la compra d'una almàssera, amb l'augment de valor afegit que allò implicava als seus *inputs* productius. El cas de Lluís és un dels millors documentats, però no és únic, ja que, tant al raval morisc com a la vila, altres veïns compren o fan construir almàsseres per aquests anys.²⁶

Al seu testament, dictat el 1589,²⁷ l'almàssera ocupà un lloc rellevant en la disposició de béns. Lluís i la seua esposa Violant, que signà també l'acta, ja havien repartit tots els béns immobles, llevat d'aquella. Se la reservaren «per a fer de aquella a nostres voluntats y per a nostre viure». Tan sols la cedirien «al fill que millor nos servira». L'afortunat fou Pere, que es guanyà l'agraïment dels pares perquè els mantingué en sa casa. Pere rebé l'almàssera ben equipada, i amb les instruccions del pare per a una correcta gestió. Tot i això, el seu llegat acabà en mans de tercers, ja que Pere vendria el trull a finals de segle i no consta a la relació de béns que tenim de 1602.²⁸ Després de l'expulsió, constava a l'inventari de béns de moriscos establerts per la senyoria als cristians vells, al costat d'altres relacions de terres, cases i fils d'aigua.²⁹

Pere Bensusar representa les possibilitats d'acumulació del llinatge als últims anys de segle i primers del següent. Sembla que la part més substancial de l'herència passaria a les seues mans, com l'esmentada almàssera de la rambla. I és molt possible que en allò influïra, com hem vist, el que tinguera la cura i assistència dels seus pares, ja majors, fins a la seua mort. I també el que ambdós, pare i fill, havien portat comunament assenyades operacions econòmiques de les quals sols en tenim un rastre parcial, com els diners esmerçats en el censal de 125 lliures contret al maig de 1588 amb Genís Jordi de Gascó, senyor de Formentera, un dels homes més rics del marquesat.³⁰ D'aquests diners podria haver eixit la compra de terres d'oliveres per a la mateixa almàssera de 4 bigues, que feia de Lluís i Pere uns dels negociants en olis més coneguts de les rodalies en aquesta davallada del segle.

26. A la seua visita a Elx, l'any 1564, Martí de Viciano (1502-1582), cronista i notari de Burriana, calculà que en un sol carrer de la vila hi havia 28 almàsseres i 22 «*officinas donde hazen xabón de tabla*». Anys després, el 1602, el Mestre Racional de la ciutat de València comptava 53 almàsseres en la vila i 15 al raval morisc.; vegeu al respecte, *Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia*, 1564, reimpressió facsímil de l'edició original, 5 vols., València, 1972, vol 2n, 101; aquesta obra, escrita en català, fou traduïda per ell mateix al castellà i publicada en quatre volums entre 1564-1566; ARV, *Mestre Racional*, 1602, 12323, ms. s/f.

27. AHME, SHPN, *Pere Joan Miralles*, 77, 29-12-1589.

28. Arxiu Regne València (ARV), *Mestre Racional*, 12326, ms. s/f.

29. AHME, *Libro de Establecimientos del Magram*, 1611. b. Lligall 280.

30. AHME, SHPN, *Joaquim Miralles*, 67, 6-6-1591; el censal fou contret pel mateix notari el 13-5-1588.

Venda d'olives de Pere Bensusar (gener-febrer 1603)

<i>Nom del comprador</i>	<i>Quantitat d'oli comprat (cafissos/barcelles)</i>
Francesc Garcia	58
Gabriel de Masabel	14
Mascaron	11, 10
Josep Selva	2
Pere Esmir Sueiri	12
Tomàs Tarí	20

Font: ARV, «Manifest dels vehins del raval de Sent Joan de la vila de Elig a qui han venut les olives, a 22 de gener de 1603», *Mestre Racional*, 12323, ms. s/f.

Altrament, tenim alguna dada dispersa de Joan Bensusar, germà de Pere. Casat amb Betriu Porruig al juliol de 1591, el pare Lluís li donà per constitució de dotal 100 lliures i mitja casa al raval.³¹ Hi destaca també en la seua activitat de comerciant d'olis, per a la qual cosa treballa la venda d'oliva a l'engròs fent servir la solvència d'importants propietaris-mercaders, concretament la del doctor en medicina Martí Pastor i la de Francesc Selva, negociants d'alta volada.³² Joan sobreviuria a Pere, i patiria també la deportació de 1609.

Per una relació de dades disperses sabem que Pere, tot sol, continuaria amb els treballs i negocis familiars. Se li coneixen unes oliveres a la partida de Marxena, prop dels olivars familiars dels Albilini i Satdini. També a les terres de domini del partidor de Nafis, a tramuntana dels de Joan Satdini i Àngela Bensusara.³³

Pere Bensusar morí relativament prompte, als primers anys del sis-cents. El 1607, la seua vídua, Àngela Marsa, garantia amb els seus béns immobles familiars el censal contret per la vídua de Lluís Sarrià, Isabel Faquinet.³⁴ Per la relació d'aquells béns, ens adonem del considerable patrimoni acumulat que encara conservaven. Sols els 5 ajumens d'aigua de la séquia de Marxena —necessaris per regar l'hort tapiat que tenien prop del Pla, l'hectàrea de terra regada d'olivar i les tres d'altres tantes parcel·les de terra hortal—, podien valer prop de les 100 lliures, potser més. També detentaven aquí mateix, al Pla, unes parcel·les de terra plantada de vinya de considerable extensió.³⁵

31. AHME, SHPN, *Pere Miralles*, 75, 5 de juliol de 1591.

32. Ambdós li arribarien a comprar 34 cafissos d'olives per 163 lliures al 1606, AHME, SHPN, *Josep Esclapés*, 299 duplicat, 26 de febrer de 1606.

33. AHME, SHPN, *Pere Jordà*, 287, 24 de novembre de 1601.

34. AHME, SHPN, *Pere Jordà*, 292, 27 d'agost de 1607.

35. Encara que desconeguda; es dedueix de la seua descripció de límits; doc. cit. *Pere Jordà*, 292, 27 d'agost de 1607.

A l'anomenat *Camí de Catral*, a l'àrea perifèrica de l'horta magram, Pere i Àngela tenien una ampla extensió de terra blanca (unes 3 ha) amb una producció orientada bàsicament al conreu del cereal, en concret de l'ordi. I a Carrús, una canyada plantada de garrofers, figueres i un colmenar cercat. Tot i que la petja d'antics propietaris, amb notables extensions de terra a la dreta del Vinalopó, evidenciava la pertinença als llinatges benestants del raval, la radiografia que mostra el patrimoni feia palès les noves empentes dels pares i iaies Bensuars, a qui Pere possiblement coneguera. I és que Pere i Àngela disposaven d'una gran extensió de terra de cultiu (unes 10 ha) a la partida de la Baia, la terra *nova* de l'expansió morisca pel Franc. Tot un patrimoni del qual aniria desprenent-se mitjançant diferents donacions als seus fills.³⁶

Dispersió i localització de les terres de Pere Bensuar (1607)

<i>Partida</i>	<i>Conreu</i>	<i>Extensió</i>
Baia	terra blanca	50 tafulles
Benisulei	olivar horta	10 tafulles 30 tafulles
Camí de Catral	terra blanca	30 tafulles
Carrús	figueres	canyada
Marxena	hort tapiat	—
El Pla	vinya	—

(1 tafulla = 953m² a Elx)

Font: AHME, SHPN, *Pere Jordà*, 292, 27 d'agost de 1607.

Els anys noranta són els de més prosperitat per a aquest nucli familiar del llinatge. Des de poc abans, Pere ocupava el càrrec de fabriquier de l'església de Sant Joan, dignitat que actuava d'observatori de la feligresia benestant de la parròquia, bastida sobre l'antiga mesquita. Era un càrrec de molta confiança, ja que per ell passaven els diners destinats al manteniment i gestió del culte i del temple. El 1590, Pere ocupava, doncs, el càrrec i, com a tal, amb el consentiment formal de mossén Gaspar Ortiz, vicari de la vila, contractarà un censal de 150 lliures contra els seus béns per a les necessitats de la fàbrica parroquial.³⁷

36. De les quals sols coneixem la feta el 1591 a Joan, que emparentaria amb els Motquedem, encara que sense precisar la quantitat de terra. Joan Bensuar rebé per donació 200 lliures, amb la finalitat de contraure matrimoni amb Àngela Motquedem, «en casses, olivars, terres, aygua y aparellament de alberch, reservant-se facultat de senyalarli aquelles a estimació de dos bons homens», AHME, SHPN, *Pere Jordà*, 48, 13 de febrer de 1591.

37. AHME, SHPN, *Pere Jordà*, 47, 3 d'agost de 1590. Entre moriscos, a més, el càrrec implicava que els Bensuar eren dipositaris de la confiança de l'església, mirall en què es podia contemplar la resta de la comunitat. Els Bensuar i els Sarrià tingueren l'honor de ser els últims

El nét de Lluís, Joan, casaria amb Àngela Motquedem. L'herència rebuda per aquesta, mitjançant les corresponents actes de donació reflectides en la de constitució de dotal, posaren a la seua mà les 100 lliures de Joan més les 250 lliures de la seua mare, ja morta, mitjançant el pare, Alfons Motquedem.

Altrament, Joan li féu el corresponent *creix* o *escreix* que augmentà la dotació en 125 lliures. Per la seua banda, Joan aportà 100 lliures més. En total, la nova onada generacional d'aquesta branca dels Bensuar, disposaria d'unes 575 lliures per a engegar la nova etapa, tot reproduint l'estatus dels pares i iaïos. Aquesta xifra equivalia a un patrimoni tipus o representatiu format per unes 16-23 tafulles d'olivera (entre 1'5 i poc més de 2 ha) i 1 fil d'aigua.

L'al·ludit censal de 1607 ens assabenta que, 16 anys després, amb els fills i filles ja crescuts, Joan i Àngela disposaven de la casa on havien viscut els pares i els iaïos, al carrer major del raval; i més de 100 tafulles de terra (unes 10 ha), de les quals vora la meitat eren de regadiu. La resta, de terra blanca i cereal, es trobaven ubicades tant a les partides del Franc com a les de les àrees «magram». A més, disposaven de 3 ajumens d'aigua de la séquia de Marxena. Les operacions d'ampliació de rec, amb el tomb qualitatiu que allò implicava als sostres tradicionals de producció, tancaren l'espiral de caire especulatiu i de conformació patrimonial que el iaïo Lluís començà anys enrere amb la compra de l'esmentat molí de fer oli.

No sols Joan Bensuar i Àngela Motquedem van eixamplar llurs béns mitjançant la inversió en noves parcel·les i la posada en reg de diferents àrees per al conreu de l'oliverar. Altres branques dels Bensuar es van endinsar en aquestes dinàmiques i van revaloritzar, en una conjuntura favorable, el capital terra amb inversions intermitents, l'estructura de les quals mostra quasi sempre elements comuns. Recordem el que Lluís i Pere feren amb el censal contractat amb Genís Jordi de Gascó. Fajardo Bensuar ho faria també el 1603:³⁸ ampliaria les seues parcel·les de terra campa a Benicàixer bé per comercialitzar excedents de gra a la collita de l'estiu següent o per plantar oliveres, amb la consegüent dotació d'aigua. A l'any de 1604, farà el mateix un altre Lluís Bensuar, a partir de la terra blanca que posseeix a Puçol.³⁹ I als dos anys, Llorenç Bensuar, amb les seues terres d'Algorós.⁴⁰ Tot un canvi d'escala amb importants repercussions patrimonials. Entre mig, uns i altres compren o venen cavalleries, mules i someres bé per augmentar els rendiments agraris de les parcel·les, bé per aconseguir de manera ràpida uns diners que permeteren fer-se amb una parcel·la contigua davant d'una oportunitat que cal aprofitar.⁴¹

fabriquers de qui tinguem notícia, fet que els conferiria una responsabilitat particular quan al raval s'escampà la notícia de la immediata deportació, a les darreries de l'estiu de 1609.

38. AHME, SHPN, *Pere Miralles*, 334, 30 de març de 1603.

39. AHME, SHPN, *Pere Miralles*, 335, 9 de juny de 1604.

40. AHME, SHPN, *Pere Miralles*, 336, 16 d'octubre de 1606.

41. Sabem de la importància de les mules, per les seues qualitats com a animals de feina i la seua cotització al mercat de cavalleries de la vila, on el preu pot estar a l'alçada d'una tafulla de terra hortal o de 2 tafulles d'olivar. Per als preus de les mules, i la participació dels Bensuar en

Sobrenoms identificatius dels Bensuar (1552-1605)

<i>Nom</i>	<i>Sobrenoms</i>	<i>Font</i>
Miquel Bensuar	«el botiguer»	AHME, SHPN, <i>Jeroni Baltasar Malla</i> , 79, 20 d'abril de 1551
Joan Bensuar	«el tartamut»	AHME, SHPN, <i>Bernat Tristany</i> , 90 dpat, 23 d'abril de 1552
Francesc Bensuar	«el síndic»	AHME, SHPN, <i>Bernat Tristany</i> , 90 dpat, 23 de març de 1552
Lluís Bensuar	«el síndic vell»	AHME, SHPN, <i>Pere Joan Miralles</i> , 73, 25 de gener de 1580
Francesc Bensuar	Xaley	AHME, SHPN, <i>Joaquim Miralles</i> , 67, 13 de setembre de 1586
Francesc Bensuar	Borriqui	AHME, SHPN, <i>Josep Esclapes</i> , 219 dpat, 6 de gener de 1600
Francesc Bensuar	Cuba	AHME, SHPN, <i>Alonso Sempere</i> , 422, 27 d'abril de 1605
Francesc Bensuar	de Llorenç	AHME, SHPN, <i>Josep Esclapés</i> , 219, 1 de novembre de 1605

Els Bensuar, doncs, són citats i coneguts com a posseïdors de terra amb olive-res, amb disposició d'olis i en contacte amb la fabricació de sabons. A la inspecció d'olis de 1593, a la casa de Francesc Bensuar, Rodrigo i Francesc Bensuar de Llorenç foren trobats pels experts comissionats 18, 25 i 20 arroves d'oli respectivament; d'escassa qualitat per a menjar o cremar. Sí, però, per fer sabons a partir dels seus solatges o morques. Els Bensuar ja haurien tret per al consum i venda l'oli més clar, com féu Lluís anys abans. Només la deportació interromprà de manera dràstica la vinculació dels Bensuar amb els olis.

És aquesta una dinàmica general, fàcilment observable en escorcollar la documentació que ens ha arribat. Els Acen, Albarrani, Albarrasí, Bauqueixa, Esmil, Satdini, Zom... llauradors benestants que comercialitzaven els seus propis excedents, o bé quantitats considerables de ramat, són la cara visible del creixement econòmic morisc. Conseqüentment, no fa estrany la participació que tenen en el mercat de l'aigua sense la qual, no és possible cap rendibilitat. Sols amb l'aigua assegurada de la Séquia Major, ampliada a les noves terres comprades del Franc, podien iniciar, diguem-ne, les revolucions productives que els apropiaren als sotes de sostenibilitat de les economies més dinàmiques del marquesat, majoritària-

aquest mercat, vid. els següents exemples representatius, AHME, SHPN, *Gaspar Dies*, 214, 20 de febrer de 1601; *Pere Jordà*, 292, 17 de desembre de 1607; 294, 11 de setembre de 1609; *Bernat Soria*, 437, 4 de gener de 1608.

ment concentrades en mans de les famílies benestants de la vila cristiana. En una mostra de 72 fils d'aigua en mans de moriscos l'any de 1609, els Bensusar hi tenen 6'3 fils, amb un valor conjunt de 250 lliures, solament per darrere dels Porruig (14 fils), Satdini (9 fils) i Sarrià (8 fils).

Llinatges moriscos propietaris d'aigua de la séquia major (1609)

<i>Nom</i>	<i>Fils</i>	<i>Nom</i>	<i>Fils</i>	<i>Nom</i>	<i>Fils</i>
Porruig	14	Bensusar	6'3	Albellius	2
Satdini	9	Albarrazi	4	Salala	2
Sarrià	8	Bauqueixa	2'7	Addusalem	1
Alfaquinet	1	Zaem	1'2	Mars	1
Assís	1'2	Salema	1'2	Ambasol	1
Motquedem	0'7	Esmil	0'7	Bernabi	0'5
Alpan	0'5	Flori	0'5	Moazim	0'5
Audi	0'5	Milich	0'5	Bajari	1
Maimo	0'2	Xarquí	0'2	Marcem	0'2
Azem	0'2	Sacaria	0'5	Sot	0'2
Ybil	0'2	Zom	0'2	Esmil	0'2
Blan	0'2	Castello	0'2	Magam	0'2
Rovino	0'2	Lala	0'2		

Font: AHME, *Libro de la averiguación de el agua tocante al patrimonio del duque mi Señor y sacado de los libros de la villa desde el año 1610 asta fin de el año 1670*, ms. s/f., Lligall 127-A, 31.

Les limitacions d'un creixement

Encara que l'estructura dels beneficis de la majoria dels agricultors/comerciants moriscos podia fer-se mitjançant l'ampliació quantitativa dels volums comercialitzables, alguns llinatges oligàrquics, com hem vist, trencaren aquest esquema. Cal situar aquí el paper dels Bensusar; i també dels Satdini, Porruig o Sarrià, que adrecen els seus esforços cap a l'obtenció de l'aigua i la fabricació de l'oli d'oliva: cosa que augmentà les possibilitats d'inserir-se amb més força als mercats de la vila, i estretà, en conseqüència, les relacions dels moriscos amb els cristians de natura.

L'ampliació dels circuits mercantils obligava a estirar de la terra i de l'aigua de reg per fer-la produir amb una dimensió diferent, cosa que obligà a l'oligarquia redefinir els seus espais agraris, com després veurem. Així, una considerable part del mercat de compravenda de terres i d'aigua està directament impulsat per

aquests processos que conformaven un peculiar capitalisme mercantil, notablement eixamplat en aquests anys.

Observada globalment aquesta època, es fa palès, doncs, que a les conjuntures favorables, els sectors més arriscats del raval islàmic esmerçaren diners en aquells béns arrels que la conquesta i els repartiments posteriors arrabassaren als seus avantpassats per explotar-los de la manera més eficient possible, com ara a les hortes del Franc. Les possibilitats legals que propiciaven els Furs respecte d'aquesta mobilitat i transferència de recursos contradeien l'antiga marginalitat, aplicada de manera contundent pels vencedors cristians als avantpassats mudèjars. Per tant, un Lluís Bensuar, el seu fill Pere, i la seua nora Àngela Mars —o el nét Joan i la seua muller, Àngela Motquedem—, pogueren capturar mitjançant la via de les compravendes o les transferències directes, determinades quantitats de recursos per fer-los explotar, tot inserint-se als amples cercles d'inversió, producció i comercialització que es traçaven amb puixança a les terres del marquesat a la segona meitat del cinc-cents. Allò propicià a la comunitat un sentit de «naturalització» que l'arrelà ben bé al territori. Serà un argument més en contra de les raons oficials per a l'expulsió.

Ens trobem, per tant, davant d'un procés que té molt d'innovador; un procés que s'apropà a un equilibri bioeconòmic que haguera pogut capgirar el conjunt de les economies del raval i de la vila cristiana... sempre que s'haguera dibuixat un altre context econòmic, on la inversió permanent i acumulativa en millores tecnològiques, el maneigament de fórmules creditícies barates i ràpides, la facilitat permanent en la mobilitat dels recursos i una estructura diferent de demanda, es conjuminaren de manera constant al llarg d'un període de temps suficient per a l'obtenció d'efectes sostinguts. No fou possible, entre altres raons, perquè no hi hagué temps, ja que hi coincidiren raons polítiques: l'expulsió de totes les comunitats morisques del marquesat —que suposaven el 59% de la seua població—, tallà la possible evolució d'aquests processos.⁴² Lluís Bensuar, Pere Bensuar, Joan Bensuar o Francesc Bensuar Cuba es podrien moure dins d'aquests paràmetres d'eficàcia relativa en què es movia el capital local, encara que les expectatives de benefici no sempre s'entrellaçaven amb la inversió i el guany permanent, retroalimentant-se de manera circular fins esdevenir un comportament autònom.

L'entramat de xarxes familiars pot facilitar la conformació de patrimonis

Documents com les actes notarials de constitució de dotals, continuen donant dades envers les estratègies fetes servir en la formació dels patrimonis dels Ben-

42. Conegut és també el paper que tingué la Inquisició en l'anorreament dels patrimonis moriscos en llinatges com els al-ludits Çafar a Osca, CONTE, «La decadència de la aristocràcia morisca...». Els elements culturals, sempre difícils d'esbrinar, podrien també divergir la linealitat aparent dels processos productius i mercantils fins a la seua inserció a l'univers social de la comunitat hispanomusulmana del raval d'Elx.

suar, cosa que forneix l'entesa dels processos de reproducció dels estatus socials que els moriscos hereten a través del manteniment i ampliació de les fortunes.

Els esmentats Pere Bensuar i Àngela Marsa casen el 1591 el seu fill Joan, nét de Lluís, amb Àngela Motquedem. Aquells donen al fill per a la constitució de matrimoni 200 lliures, a estimació de dos «bons homes», en béns mobles i en «casses, olivars, terres, aygua», a més de «l'aparellament de alberch» consegüent.⁴³ Per la seua banda, Joan Bensuar dota a la núvia amb 100 lliures. Segons les disposicions forals, és el nuvi que li fa escriure o creix (així anomenat perquè feia *créixer* el dot) per la meitat del que rebrà dels pares com a donació. Així, en la constitució de l'acta del dot o «dotal», Àngela Motquedem és l'hereva de la seua difunta mare.

El cúmulo total de patrimoni rebut per Àngela en diners i béns, doncs, sumen unes 350 lliures. Els Furs valencians, als quals se subjectaven les comunitats morisques, salven els drets que Àngela té sobre el creix o aixovar. Àngela, però, no en té cap sobre els béns que arriben a les mans de Joan. Els Furs feien que els béns rebuts per la núvia li siguen «salvos e segurs» respecte dels béns de Joan. Poc després, el creix aportat per aquest pujaria a 125 lliures. Si Àngela morira abans que Joan, el creix tornaria a aquest. Mitjançant els matrimonis, els Bensuar asseguraran una posició social econòmica assolida des de ben antic. Sempre que s'acomplisquen dues condicions: que l'home o la dona que entren al llinatge tinga un estatus social i nivell econòmic semblant o major que el nuvi o núvia Bensuar. I en segon lloc, que la nova generació sàpiga posar en rendiment els béns heretats. Sobrerament ho feren.

La relació de contractes dotals que ens ha arribat evidencia amb qui es casaven els Bensuar i amb quin patrimoni d'origen enceten el nou camí. L'exemple citat anteriorment de Pere Bensuar i Àngela Marsa, n'és representatiu. 200 lliures per donació rebuda pels pares, més 125 lliures pel creix d'Àngela suposa un total de 325 lliures. Si afegim els béns aportats per aquella, 250 lliures, ens trobem amb un patrimoni inicial que equivalia a més de 10 tafulles (vora 1 ha) de bona terra d'olivar i a quatre quartes d'aigua. Si multipliquem l'aportació de Joan pel nombre de fills i filles de què consta la cèl·lula familiar, al voltant de quatre membres, a més d'un nucli bàsic de béns que el matrimoni reté fins a la mort, arribarem a la conclusió que els patrimonis mitjans de les branques més hisendades del cognom poden girar al voltant de les 2000 lliures... o més. Recordem que a l'alfaquí Francesc Bensuar, el bisbe d'Oriola li calculà el 1587 uns béns estimats en unes 4000 lliures. Pot ser una exageració, per provenir d'un document que estimava destacar davant el rei la influència dels alfaquins sobre les comunitats, amb una intenció clarament política, però subratlla un altre fet incontrovertible: la riquesa d'alguns cognoms i la seua relació amb els càrrecs institucionals de la comunitat.

No sembla que a Elx es donara el que podia ocórrer en altres comunitats morisques més aïllades dins el territori de la senyoria, com la d'Asp. És possible que en aquesta vila, la conformació del matrimoni es resolguera entre familiars pròxims i dins el clan; almenys, i com a poc, al llarg del primer terç del segle XVI.

43. AHME, SHPN, *Pere Jordà*, 48, 13 de febrer de 1591.

Hi ha indicis que ho apunten.⁴⁴ Si s'haguera donat aquesta possibilitat, el dot, com que circulava de manera restringida, tindria poques oportunitats de facilitar l'acumulació de capital. No trobem això a Elx, on no es veu amb claredat cap peculiaritat «morisca» i permanent del dot. Probablement és comparable al que fan els cristians de natura. S'observa una nuclearització *clànica* fomentada per l'herència, que es redistribueix amb certa llibertat; però, alguns elements compensatoris, com veurem més endavant, garantien les desigualtats entre hereus.

Estructura d'una donació nupcial.
Lleonor Bensuar i Joan Bensuar al fill Llorenç (1552)

<i>Elements</i>	<i>Qui dóna i què dóna</i>
Pares	Lleonor Bensuar & Joan Bensuar (+) & Joan Motquedem
Fill	Llorenç Bensuar & Lleonor Motquedem
béns donats per obs de matrimoni	Cases al Raval — llevant, casa de Pere Algasil — ponent i tramuntana, carrers públics — migdia, carrer de Joan Motquedem (pare de Lleonor)
valoració	300 lliures
observació	es fan efectives quan se celebre el matrimoni
testimonis	Melcior (Ad)usalem i Gaspar Satdini

Font: AHME, SHPN, *Bernat Tristany*, 10 duplicat, 23 d'abril de 1552

Un altre exemple és el del conegut Llorenç Bensuar, casat amb Lleonor Addussalem cap al final dels setanta. Conseller als anys seixanta, representa altra branca del llinatge, la prosperitat de la qual sembla provenir també, com en Lluís i en Pere Bensuar, a més de la terra, del comerç de l'oli i d'altres gèneres.⁴⁵ Les actes de constitució de dotal dels fills són cridaneres. La parella tin-

44. El 1501, el col·lector de rendes de Gutierre de Càrdenas registrà un dret referit als costums de la nit de noces entre parelles islàmiques. Hi incloïa una càrrega de llenya que el nuvi dóna al batlle, dins un cerimonial que també integrava un foc en la plaça de la vila. El 1518, el col·lector de Diego de Càrdenas menciona altre dret, eliminat anys després, envers les dones que casaren fora de la vila d'Asp «que'l dia que el novio vinguere por ella y la llevare fuera de la dicha villa, pague a la dicha señoría un sueldo» (he regularitzat majúscules i minúscules), diu un capbreu de dites rendes a meitat de segle; AHN, nobleza, Baena, *Libro de las rentas de la villa d'elche e azpe e lugar de crevillen*, 1501, C 291, ms. 44 ff., f.39r.; *Capbreo de las Rentas, Pechos y derechos, Regalías y otras cosas Pertenescientes A la señoría En la Villa de Azpe*, 1560, C.166, 13 ff., f. 10.

45. Des de la venda de cavalleries, mules, al cuiram. Veieu, a tall d'exemple, AHME, SHPN, *Pere Joan Miralles*, 70, 15 de juny de 1561; *Joan Castell*, 22, 4 de desembre de 1580; *Manual de Consells*, 20 de juny de 1603.

gué 5 fills coneguts, dels quals 2 foren dones, Maria i Àngela. Aquesta casà amb Pere Assís al febrer de 1591.⁴⁶ Com era habitual, Àngela hauria d'haver rebut directament del pare la corresponent donació, 424 lliures, en roba, joies i aparellament d'alberg. Quan se signà el contracte, però, Llorenç havia mort i seria la vídua, Lleonor, l'encarregada de transmetre-li els béns. La donació, a més, requeria el consentiment exprés dels hereus, els germans fadrins Francesc i Rodrigo. Al seu torn, Pere li féu donació per a constitució de dot de 150 lliures, la meitat del que rebien els futurs marits de les seues pròpies donacions; i 212 lliures més de creix.

El total de la dot aportada per Àngela sumava 574 lliures, quantitat que retindrà separada de la resta de béns possibles que es podrien incorporar al matrimoni. D'aquests béns, Àngela en podrà disposar de manera lliure fins a traspasar-los directament en herència als fills; no, però, d'altres béns que pogueren caure en mans del marit. De la mateixa manera, Pere en disposarà dels seus. No hi ha, per tant, comunitat de guanys («gananciales», segons el dret castellà), sinó la separació de béns. Tot i això, podrien els cònjuges accedir a la fórmula de la *germania*, comunitat de béns pactada sobre tots els béns o determinats béns, que es poden dividir per meitat entre ambdós esposos quan calguera.

Sumades les aportacions d'Àngela i Pere, donen unes 724 lliures que, multiplicades pel nombre de fills, fan la respectable suma de 3620 lliures. Xifra que s'aproxima a l'avaluació total del patrimoni de Llorenç i Lleonor. No obstant això, poden sobrevenir conflictes entre els membres del nucli familiar.⁴⁷

Hem fet també referència als testaments. En efecte, si la constitució de dotals ajuda a encetar una via d'enriquiment a partir de les donacions prescrites o acostumades, els testaments col·loquen en mans dels hereus el total de la massa patrimonial acumulada per l'antecessor. Ambdues institucions, dotals i testaments, es complementen i ambdues permeten entreveure el seu paper en la reproducció de les fortunes de caire oligàrquic que mantindrà a uns i alçarà a altres al cim social de les comunitats per aquests anys. Això ens dóna peu per endinsar-nos en una altra branca del llinatge, els *Bensuar Cuba*.

46. AHME, SHPN, *Pere Jordà*, 48, 13 de febrer de 1591.

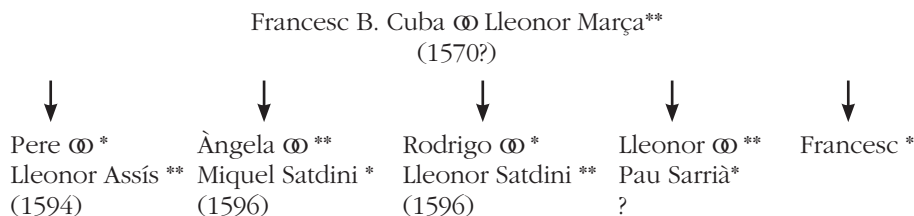
47. Poc després de la mort de Lleonor Addussalem, el 1603, dos dels seus fills, Llorenç i Francesc, pledejaren contra la seua germana, Maria, casada amb Pere Moacim. La causa sembla ser l'herència de la mare. L'estimació dels béns que aquesta deixà als fills encara fadrins, provocà la reacció de Maria i el seu marit. La mitjanceria de determinades persones pròximes, «bones y honrades», féu que tot acabara en concòrdia. Llorenç i Francesc hagueren de donar a Maria i a Pere diferents parcel·les de terra olivar i terra campa a les partides de Matrof, Cotella i Puzol; Pere, per la seua banda, rescindiria la venda d'una tafulla d'olivar que Llorenç tenia feta en la partida de l'Aljub de l'escalera des d'un any abans. AHME, SHPN, *Pere Miralles*, 334, 10 de febrer de 1603. El lot de terres que Llorenç i Francesc cediren a Maria i a Pere consistia en 7 tafulles d'olivar i 3 de mitjans a Matrof; un bancal de terra campa en Cotella i una llenca de terra a Puzol. La venda rescindida és referida a la seua data, el 13 de març de 1602.

La generació benestant. Francesc Bensuar Cuba (1560?-1600?) i els seus afers familiars

Si hi ha un personatge singular al cognom Bensuar a la segona meitat del cincents, és Francesc Bensuar Cuba, membre de la primera generació de moriscos que ja nasqué com a *cristià nou* o *nou convertit*. La seua trajectòria mostra com a tret particular una perfecta adaptació a les circumstàncies sociopolítiques per les quals travessava el marquesat i el regne en aquests anys. Per això Francesc representa el cim, un dels sostres a què un morisc podia arribar, mobilitzant de manera coordinada el feix d'elements que tenia a l'abast, aconseguits amb la combinació de diferents nivells de comportament.

Segons el seu testament, dictat a l'abril de 1600,⁴⁸ Francesc Bensuar Cuba estava malalt i accidentat, per la qual cosa moriria poc després. Casat amb Lleonor Marsa en primeres núpcies, és molt probable que la data del seu naixement se situe a la dècada dels anys seixanta. Feia poc que havia casat a tres dels seus cinc fills, nascuts des de poc després del matrimoni i de manera continuada.⁴⁹ No veurà, emperò, el matrimoni de Francesc, el major, al qual s'anticipà deixant-li 50 lliures per a l'aparellament de casa.

Nucli familiar de Francesc Bensuar Cuba

* Deportat el 3 d'octubre de 1609

** Deportada el 3 d'octubre de 1609

Font: AHME, SHPN, *Pere Jordà*, 286, 30 d'abril de 1600

La relació de béns que llega al seu testament mostra un patrimoni dispers geogràficament i diversificat en la dedicació agrària i en la tipologia de les parcel·les. És una fortuna creada al llarg de diferents moments, tot i que una part fou heretada del seu pare Francesc. No hi era tot. Era la major part i, en concret, la més

48. AHME, SHPN, *Pere Jordà*, 286, 30 d'abril de 1600. El testament seria dictat a la seua casa del carrer Major, on era l'església de Sant Joan, l'edifici del Consell i la plaça major, probablement antic zoco.

49. Pere, casat amb Lleonor Assís el 1594; Àngela, amb Miquel Satdini el 1596, i Rodrigo, amb Lleonor Satdini, al mateix any de 1596, AHME, SHPN, *Pere Jordà*, 51, 1 de novembre de 1594; 52, 6 d'octubre de 1596; i octubre de 1596.

representativa de la seua manera de procedir.⁵⁰ Francesc Bensuar Cuba és amo, doncs, de tres olivars a l'horta major de la vila⁵¹ i un a l'horta magram, a la Garrofera... amb la corresponent dotació d'aigua: quatre quartes de la séquia major i dos assumens i mig d'aigua de Marxena. A més, de diferents parcel·les d'horta al Franc, en concret sota el domini del partidor d'Alinjasa; uns bancals de terra de secà a Boniol i a Tersa; una vinya al Pla i un figueral al camí d'Albatera.

Localització parcel·lària de les terres de Francesc Bensuar Cuba

<i>Partida</i>	<i>Conreu</i>	<i>Extensió</i>	<i>Observacions</i>
l'Alcúdia	olivar	10 tafulles	
Alinjasa	terra hortal	3 tafulles 7 tafulles	
lo Badel	olivar		
Boniol	terra	bancal	
Camí d'Albatera	figuerals (2)		
Filet del Raval	hort		en part del qual es farà almàserra després de la seua mort
la Garrofera	olivar	6 tafulles	
el Pla	vinya		«damunt lo Camí de Crevillent»
Tersa	terres	bancal	
el Tofar	olivar	7 tafulles	

(1 tafulla = 953 m² a Elx)

Font: AHME, SHPN, *Pere Jordà*, 286, 30 d'abril de 1600

Com a bon llaurador, sempre curós i preocupat pel manteniment de la hisenda, Francesc procura fer-se amb una important dotació de cavalleries, en particular de mules, que s'adaptaven bé als camins de muntanya i la feien idònia per travessar els ports que separaven les comarques del Vinalopó del regne de Castella, camí de Yepes, per emportar el sabó i l'oli del marquesat, on es distribuïa per un ventall d'indrets que desconeixem.⁵² Sovintegen als testaments consultats com

50. Mentre no apareguen altres documents que permeten arrodonir la seua massa patrimonial, la reconstrucció de fortunes s'ha fet, bàsicament, a través de testaments i de cartes dotals.

51. A Lo Ba, al Franc —l'Alcúdia— i el Tofar.

52. Sabem de la importància d'aquest animal per als treballs agraris. La mula era per sobre del cavall, que tolerava pitjor la calor i la sequera; a més, necessitava poca cosa per mantenir-se. A la Catalunya del segle XVIII i començaments del XIX, la propietat d'una mula definia un llaura-

a béns preats deixats en herència als fills. I a les actes notarials d'*obligació*, les mules de pèl negre, de pèl castany, eren objecte de compra estimada tant pels moriscos com pels cristians vells arreu la comarca.

No fa estrany que Francesc les fera constar al testament d'abril de 1600. En donaria una a Rodrigo, que s'havia casat quatre anys abans. La complementaria amb un ruc, necessari per fer la feina adient a les terres del figueral que posseïx al Camí d'Albatera, part del qual havia cedit a Pere sis anys abans, quan es casà. També per treballar la terra de Tersa, les parcel·les d'horta d'Alinjasa i, sobretot, la féu servir per a les feines de l'hort pairal, on Francesc li proposà construir una almàssera.

Altrament, Francesc i Lleonor volen projectar les seues relacions amb l'església més enllà de la mort. En són bones; i ara, al testament, estimen perllongar-les als seus descendents. Francesc i Lleonor determinen donar 6 sous perquè mossèn Andreu Macià, el rector de Sant Joan, els faça sis misses de rèquiem. També, vint sous per al manteniment de la fàbrica de l'església. I seixanta sous als pobres, clàusula comuna a la resta de moriscos de Sant Joan. Encara que aquesta clàusula podria respondre a un costum islàmic, sembla allunyada del «comunitarisme» redistributiu que podia implicar, contradictori amb les estratègies de propietat privada que practiquen els llinatges benestants del raval.

Pagaran també el corresponent dret de sepultura, encobert sota la fórmula de «charitat acostumada», a diferència dels moriscos morts abans de l'any 1602, tots soterrats al fossar públic habilitat al llevant del raval.⁵³ Cosa semblant ocorre a Novelda i a Crevillent, on els moriscos se soterran sempre que poden «en lo fossar a hon se enterren los veyns de Crevillent».⁵⁴

Francesc i Lleonor, doncs, seran uns dels primers moriscos que se soterraran, per tant, al vas de la nova església que està bastint-se a tota pressa per manament de Bernardí de Cárdenas, a instàncies del bisbe, cansat que els veïns del raval

dor com a mitjà; la de dues, com a benestant; la de tres o quatre, com a principal. Dotades de llarga vida activa, vint o vint-i-cinc anys o més, el preu de les mules dels moriscos Bensusar és indicatiu de la seua vàlua: al Baix Vinalopó, podien pujar de les 30 o 40 lliures, cosa que implicava amb freqüència l'endeutament del comprador, que plantejava l'operació com una inversió de rendibilitat immediata. Per a tot allò, veieu el treball de Núria Sales, «Mules, ramblers i fires (s. XVIII i XIX)», *L'Avenç* 62, juliol/agost 1983, 23-33.

53. Encara que inhabilitat d'ençà 1602, la memòria del fossar romandrà fossilitzada en la toponímia urbana, el carrer del fossar, registrada als padrons municipals fins a l'últim terç del segle XIX. En disposem dels seus límits a l'any 1607. El mateix bisbe d'Oriola, frai Andreu Balaguer, a la visita pastoral d'aquest any, manà que el solar del vell cementiri es fera servir per a sembrar fruits amb els quals completar l'exigua renda del rector. Diu el bisbe: «en el término de la Villa de Elche de la dicha diócesi de Orihuela ay un campo yhiermo que antiguamente solia ser simerterio de moros, que alinda de levante con camino de las Alquerías, y de poni te con las cassas de Melchior Audi y de Joan Esmil, de tremontana con guertos de Francisco y Joan Ambacol, hermanos, y de mediodía con cassas de Franc^o Aget y de Joan Rizipuz»; Arxiu Basílica Santa Maria Elx (ABSME), *Libro de visita pastoral*, 1607/S:8, ms. ff. 40r-41r. (he regularitzat les majúscules i minúscules).

54. AHME, SHPN, *Pere Joan Miralles*, 71, 15 de febrer de 1576; testament de Lleonor Ambaxira.

feren servir les parets de l'antiga mesquita per mantenir la formalitat del cerimonial cristià. El mateix Francesc fou reunit al febrer de 1596 amb la resta de consellers pel governador del marquesat, Lluís Tàrrega, amb el comès que començara de ben aviat el nou edifici.⁵⁵

Conscient i, alhora, orgullós del seu cognom, Francesc, com la resta de llinatges del raval amb memòria d'avantpassats, farà servir les disposicions legals necessàries per establir les transmissions de béns pertinents entre ascendents i descendents. Recordaria al seu fill Pere que, encara que havia renunciat en benefici dels pares a la tafulla que el seu avi li havia deixat a la partida d'Alinjasa, ell, com a pare, i Lleonor, com a mare, li la tornen a donar. I també que els béns que donen a altre dels fills, Francesc, seran efectius sempre que es case. Fets que no lleven el sentit de voluntat lliure i individual que impregna la majoria dels testaments, els titulars dels quals poden arribar a recordar-hi als seus beneficiaris —especialment si s'aparten del primer grau— que el que reben és per lliure voluntat dels testadors, la qual cosa els feia tan sols responsables davant d'aquests, no de cap *clan*.⁵⁶

No sorprèn, per tant, la llibertat que mostra per a disposar dels béns. Hi ajuda, com als testaments dels cristians vells, la manca de la figura de l'*hereu*. O bé donen béns per a la constitució de dotals; o els lleguen per agrair serveis, per exemple; o els cedeixen com a tals béns d'herència entre hereus segons la voluntat del testador. Al testament, Francesc, que ja ha fet les pertinents donacions en béns per noccs a Pere,⁵⁷ a Àngela,⁵⁸ a Rodrigo,⁵⁹ i a Lleonor,⁶⁰ preveu la futura donació a Francesc, encara nuvi, de 50 lliures. Quantitat que completarà fins a les 300 lliures amb la casa on viu el matrimoni, al carrer major del raval, on han nascut els cinc fills; i en robes, joies i el parament corresponent de casa. I completaria

55. «Deis todo calor —escrigué la senyoria a Tàrrega— para que se execute la dicha edificación y que sin dilación alguna se comienze a traer piedra y cal y lo nessesario», ABSME, Llig. 135/35, ms. s/f. El document va signat per Bernardí de Cárdenas, duc de Maqueda i marquès d'Elx, datat el 17 de febrer de 1596. Poc després, el 1602, el bisbe aprofitarà la butlla d'erecció de la rectoria i arremetrà contra les estructures de la mesquita, que encara eren dempeus, «y la iglesia de cuios estan puestos los fundamentos, muy brevemente se edifique de expensas de la Universidad, según la forma asignada, la qual aviéndose acabado no quede rastro ni memoria de la mesquita en que ahora celebran», AHME Lligall H/26, 18, ms. s/f.

56. És el cas de Joan Bayram, que deixà la majoria dels béns als nebots i nebodes, Diego, Pere i Caterina Bayram. Els prohibeix que moguen plet i, si ho fan, serien desheretats amb 5 sous «per que és voluntat que tots (e)stiguen contents y no-s deman(d)en uns a altres, *puix les done y dexe lo que no-ls dech*», AHME, SHPN, *Pere Joan Miralles*, 74, 2 d'agost de 1580 (destacat en cursiva meu).

57. Per un total de 500 lliures, en cases, mules, terres i olivars, AHME, SHPN, *Pere Jordà*, 52, 1 de novembre de 1594.

58. Per 300 lliures, en robes joies i aparellament d'alberch, AHME, SHPN, *Pere Jordà*, 52, 6 d'octubre de 1596.

59. Per altres tantes 500 lliures, en béns setis i robes, AHME, SHPN, *Pere Jordà*, 52, octubre de 1596.

60. En quantitat i data desconeguda, mentre no es trobe la constitució de cartes dotals; tot i això, la donació seria al voltant de les 300 lliures i la data, de començaments dels noranta.

aquestes donacions amb altres béns agraris, ja referits (terres, aigua i cavalleries), dividits en petits lots fins a cedir el total de la massa patrimonial.

El testament es tancaria amb la declaració d'hereus universals els fills varons, Pere, Rodrigo i Francesc, «nostros fills llegítims e naturals per eguals parts entre aquells». Es desplegava així la voluntat dels pares per sobre de tots els fills, i es feia coincidir les donacions amb les cessions de béns fins a la seua transmissió completa, dins el primer grau. N'excloïa tot llegat que transferira fora del nucli familiar qualsevol bé immoble. I al contrari, Francesc i Lleonor no deshereten a cap dels fills amb la fórmula habitual dels cinc sous, que sovintegen en altres cognoms: l'equivalent a un jornal al segle XVII, amb la finalitat que l'hereu no poguera reclamar legalment la part d'herència que li poguera correspondre.⁶¹

El testament a les darreries del segle XVI, esdevé així l'última etapa d'un procés pel qual el grup familiar d'un llinatge es distribueix els béns de la primera generació ascendent lineal de forma prou lliure; fent servir l'esmentat marc foral del qual participaven els moriscos sobrerament, com els cristians de natura. La dispersió de béns entre els fills intentarà ser compensada amb l'entroncament amb llinatges d'estatus semblant. Recordem que tots casaran amb fills i filles de moriscos, amb un volum d'hisenda semblant o superior al dels pares.

Una de les branques dels Assís, aconseguirà el casament de Lleonor amb Pere Bensuar. La mare d'aquella, Lleonor Satdini, al seu torn, era emparentada amb Pere Satdini, que era casat amb Àngela Milica. Els Satdini també pertanyen a una vella i reconeguda nissaga de llauradors benestants. Pere i Àngela eren pares de Miquel i de Lleonor Satdini, casats respectivament amb Àngela i Rodrigo Bensuar Cuba. Bé que l'endogàmia podia ser habitual a Elx⁶² i en altres llocs de moriscos del regne o de fora,⁶³ a través de pactes entre parents pròxims, la practicada entre

61. És el cas de Pere Rovino, que deixa usufructuària de tots els béns a la seua muller, Violant Marsa; si algun dels fills, però, li fóra desobedient, el desheretaria amb cinc sous, AHME, SHPN, *Francesc Anton*, 126, 28 de novembre de 1603. O Àngela Florí, vídua de Joan Barrage Dungleu; quan casà el seu fill, Alfons, li donà la part dels béns que li corresponia; però ha estat desobedient, per la qual cosa li deixa cinc sous, advertint que es tinga per content, ja que «no vull ne aja més de mos béns», *Pere Miralles*, 334, 17 de juny de 1607. Als nobles, és una doble d'or. Veïeu P. MARZAL RODRÍGUEZ, *El derecho de sucesiones en la Valencia foral y su tránsito a la Nueva Planta*, València, 1998, 294-296.

62. Francesc Bensuar de Llorenç, «el síndic», i Melcior Sarrià hagueren de contraure un deute de 85 lliures el 1582 amb el secretari de la Inquisició de Múrcia per haver aconseguit de Roma dues dispenses de consanguinitat en segon i tercer grau. El motiu és que aviat Rodrigo Bensuar contrauria noces amb Àngela Bensuara, i Diego Sarrià amb Àngela Bensuara, AHME, SHPN, *Pere Joan Miralles*, 76, 12 de març de 1582. Tenim notícia d'altres tants llinatges il·licitans que demanen dispensa. Anys abans, el 1571, les dispenses en 3r i 4t grau de Joan Assís i Lleonor Bauquexa, Pere Bauquexa i Maria Assís, i Miquel Porruich i Lleonor Salala, per les quals pagaren conjuntament 32 lliures al secretari de la Inquisició de Múrcia, AHME, SHPN, *Joan Liminyana*, 57, 27 de març de 1571.

63. Veïeu, per exemple, les cèdules i disposicions per a l'arquebisbat de Granada del 28 i 29 de juliol de 1530, i les Corts Valencianes del regnat de Felip II a Montzò (1564 i 1585), A. GALLEGO i A. GÁMIR SANDOVAL, *Los moriscos del Reino de Granada según el sínodo de Guadix de 1554*, amb estudi preliminar de B. VINCENT, Granada 1996, 221-222; E. SALVADOR ESTEBAN, *Cor-*

les famílies morisques benestants d'Elx està més subordinada a la resolució de situacions concretes de persones pobres de la parentela, que no pas a rígids costums prescriptius.⁶⁴ Una endogàmia que com a resultat d'un possible pacte entre línies generacionals, volia i/o podia també evitar que els béns ixqueren de la parentela i o bé es dispersaren o bé es perderen.⁶⁵ Per això, és important destacar el protagonisme de la línia de parents de segon grau o col·laterals, tant als testaments com a les cerimònies de constitució de nocces... per bé que de vegades es fa servir la fórmula «de voluntat i consentiment» dels pares, germans «y altres parents» —amb menció explícita, de vegades, als oncles... que poden suplir la manca de pare o mare—.⁶⁶

Els testaments juguen sempre entre pares i fills, el nucli familiar immediat i directe, amb la intenció de distribuir de la manera menys conflictiva possible els béns entre els parents de primer grau. Si fa menció d'altres parents, sol ser per manca de familiars directes, no pas per un sentit transcendent de nissaga que acostuma sempre a subordinar-se a la disponibilitat de béns. Perquè és l'herència, però també i, sobretot, el treball, el que permet disposar de patrimonis sòlids que cal sempre mantenir, consolidar i eixamplar, la qual cosa permet deduir que les solidaritats agnàtiques estan lligades a les esmentades estratègies de propietat privada i acumulació, dins els límits que comentàrem.

tes valencianas del reinado de Felipe II, València, 1973, citada per A. LABARTA a «Inventario de los documentos árabes contenidos en procesos inquisitoriales contra moriscos valencianos, conservados en el Archivo Histórico Nacional (Legajos 548-556)», *Al-Qantara* 1, 115-164, especialment 141-142.

64. De vegades es justificaven per l'escassetat de patrimoni de la núvia per formar dot, i també per l'escàs nombre de veïns de la comunitat. A la referida llicència registrada pel notari Joan Liminyana de l'any 1571 es justifica la de Joan Assís i la de Lleonor Bauquexa perquè aquesta és pobra «y no tener dote suficiente para casarse con otros»; i en la de Pere Bauquexa amb Maria Assís, Pere la dota «por ser pobre y no tener suma de bienes competente para casarse con otros». A dites actes es diu per justificar les dispenses «el dicho araval de suma de doszientos y sessenta vezinos poco más o menos y ser quasi todos aparentados los unos con los otros que buenamente y en realidad de verdad no se pueden casar si no son parientes con parientes», AHME, SHPN, *Joan Liminyana*, 57, 27 de març de 1571.

65. És persistent aquest desig. Berenguer Maymó deixa hereves a les seues filles Betriu i Àngela. Adverteix que si alguna morira sense fills legítims i naturals, la seua part tornaria a la que sobrevisquera; si moriren ambdues, els béns anirien als parents i als corresponents hereus «que tenen y tindran», AHME, SHPN, *Josep Esclapés*, 219, 25 d'agost de 1603. Amb semblants termes s'expressava Isabel Bayçam, vídua de Lluís Albarrani: si alguna de les seues quatre filles «morira sense fills de llegítim matrimoni, de tal manera que la sua línia e descendència preterirera, la part de la tal vinga a les demés que li sobreviurà», *Pere Joan Miralles*, 75, 17 de març de 1591. No tan freqüents, però, a la vila d'Elx està també documentada la llicència de matrimonis enre parents cristians, vegeu el cas de Hierònima Uberna i Jaume Leon, *Joan Liminyana*, 57, 6 de juny de 1571.

66. A la constitució de dotals de la filla de Llorenç Bensuar i Lleonor Addussalem, Àngela, «de voluntat y consentiment de la dita Lleonor Addusalema, *mare mia*, y de Francesc Bensuar y Rodrigo Bensuar, *mos germans* y [de] *altres parents meus*», AHME, SHPN, *Pere Jordà*, 48, febrer 1591. Quan la d'Àngela Motquedem, es fa «de voluntat y exprés consentiment de Joan Florí, e Pere Florí e Àngela Florí, vídua de Barrage, *oncles maternes*», *Pere Jordà*, 48, 13 de febrer de 1591 (destacats en cursiva meus).

El patrimoni de Francesc Bensuar: radiografia de les prosperitats assolides

El patrimoni dels Bensuar Cuba, com el de la majoria dels membres pertanyents a les oligarquies de les comunitats morisques del marquesat, combinaven terres de secà i terres de rec, dins les quals ocupaven sempre un espai singular les oliveres. Ho hem vist de manera parcial amb la branca de Lluís i Pere. Però, Francesc B. Cuba, sintetitza els plans que sobre el patrimoni i la fortuna es donen separadament en altres branques.

Les terres de secà estan dispersades per diferents partides: una vinya al Pla —al damunt del camí de Crevillent—, dos figuerals al camí d'Albatera... i en particular a Carrús, on Francesc comprarà el 1580 una gran heretat. De fet, no estava decidit, però la venedora, Joana Canello, esdevinguda vídua de Bernat Sarrió poc temps abans, volia llevar-se el censal que requeria sobre la hisenda. Aquesta circumstància li obligà a vendre-la ràpidament per un interessant preu per als Bensuar, 150 lliures. S'hi incloïa el censal, una feixuga càrrega per a les possibilitats econòmiques de Joana. Es necessitava l'esmerç d'una considerable quantitat de peons per arrencar a una terra resseca i poc treballada un mínim de fruit. Francesc Bensuar Cuba sí que disposava del suficient capital per portar-la endavant.

L'heretat fou descrita pel notari Pere Joan Miralles —que en registrà l'operació—, com a «de vinyes, garrofers y terres majadals», tot envoltada de muntanyes reials. Per les seues característiques i situació feia l'efecte d'una àrea agrícola recentment artigada, fruit de la conjuntura expansiva que anà dibuixant-se al voltant dels anys cinquanta i que ara, als huitanta, restava consolidada. Terres escarpades d'aprofitament mixt, agrari i ramader, que els Bensuar rellançaren en vincular la seua producció als mercats de gra de la vila, on Francesc participarà de manera activa, comprant i venent gra, com ara civada.⁶⁷

No n'és un cas únic, ja que una gran majoria de moriscos rics, de manera semblant als seus veïns cristians vells, combinen les terres de secà —les terres blanques—, i les de reg —d'horta o terra de *tafulles* o *mitjans*—; i així, de manera permanent. Solament hi ha especialització si apunta a l'horitzó el mercat; si no és així, tant el morisc com el cristià vell, diversifica la dedicació agrària de les parcel·les; i més si tenen possibilitats d'accedir a l'aigua de reg. Cal destacar l'acusada fragmentació del parcel·lari morisc en aquests últims anys del segle XVI i començaments del segle XVII, reflex de l'esmentada estratègia de compravenda —amb una intricada relació entre propietat i explotació—, que s'accentua per la dispersió que els dotals i les herències possibiliten.

LA HISENDA DE SECÀ

Per això són importants aquestes grans heretats, ja que no són habituals entre els moriscos d'Elx. Prou desconegudes, eren a les rodalies dels parcel·laris irrigats

67. Vegeu a tall d'exemple les següents actes: *Joaquim Miralles*, 64, 20 de juny de 1589; *Josep Esclapés*, 219 dpat., 25 de febrer de 1600.

de l'horta major. Habitualment barrejavan els esmentats cultius, les terres blanques i les vinyes; i s'elegien determinats punts entre el camí d'entrada i les parcel·les de cereal per a plantar garrofer, amb l'objectiu de l'alimentació ramadera. Les terres blanques es dedicaven al forment i a la civada; les vinyes se situaven en les zones més pròximes o als mateixos vessants de la hisenda. Era una adaptació a la difícil i accidentada topografia de les partides més septentrionals del terme; i a la d'aquelles àrees situades als barrancs i goles de la dreta del riu Vinalopó (la referida *Rambla*), poc abans d'on estan les hortes regades per la séquia de Marxena: Carrús, la Penya de les Àguiles, Altàbix, i algunes zones del Pla de Sant Josep.

La hisenda dels Bensuar Cuba, a Carrús —com altres que coronaven la superfície agrària de l'ample terme, ja prop de les muntanyes que anys després tancarrien el futur pantà—, fou tot un repte per a Francesc. La vídua que la vengué, la deixà també completament equipada per a les tasques agràries. El que volia dir, amb tots els elements adients per al conreu del gra i de la vinya amb les pertinents derivacions mercantils (eines de feina, cambres per a l'emmagatzemament, pallers), i industrials, per a l'obtenció del vi (càntirs, cabassos de veremar, botes de diferents grandàries, fressells, taules per trepitjar el raïm, cups, gerres, recipients per a l'arrop...). Els treballs sobre les vinyes eren relativament simples, ja que amb dos conreus anuals, era prou; el mateix per al garrofer i el figuerar. Per al gra, era necessari una prèvia preparació del sòl, amb el consegüent guaret, fet que limitava les possibilitats de l'adob animal, incompatible —si més no parcialment— amb aquesta organització del sòl de secà, encara que la seua comercialització solia estar assegurada.

Els inventaris de béns dels llauradors coetanis, tant moriscos com cristians, ens assabenten de l'equipament en estris d'aquestes finques d'explotació agrària, tal com podem trobar-ho a la hisenda dels Bensuar. Amb freqüència s'hi troben els aladres, les relles i els llegons, especialment adaptats per a la vinya; a més de les corbelles, falses i diferents tipologies de recipients, eines i atifells, que podem trobar també a altres comarques, com a l'Horta de València.⁶⁸ Instruments de gran resiliència, que es tornen a documentar als segles XVIII i XIX, tant a la comarca del Baix Vinalopó com a comarques veïnes (el Baix Segura).⁶⁹ No fa estrany que aquests repertoris de eines foren un dels elements més pregonament capturats

68. A tall d'exemple, veieu l'inventari de Joan Adduramen, morisc de la veïna Crevillent, dins del marquesat, AHME, SHPN, *Pere Joan Miralles*, 71, 6 de febrer 1576; o el de Maggi Rinda i la seua muller, *Joan Castell*, 23, 29 de setembre de 1582; com a referència cristiana, veieu el de Jaume Manresa, *Joan Castell*, 23, 6 de gener de 1596. Per a l'Horta, M. ARDIT LUCAS, *Els homes i la terra del País Valencià (segles XVI-XVIII)*, Barcelona, 1993, 2 vols., vol. 2n, 75.

69. ARDIT LUCAS, *Els homes i la terra del País Valencià...*, 75, nota 110; P. RUIZ TORRES, «Fuerzas productivas y producción agraria en el País Valenciano. Crecimiento y crisis en el campo de Elche (1730-1850)», *Estudios* 7, 1978, 61-110, especialment 74-75.

pels cristians vells de les cases morisques del raval, a l'endemà de l'expulsió.⁷⁰ Una operació que acabà sent controlada per la mateixa senyoria.⁷¹

Francesc Bensuar contractaria jornalers en determinats moments de l'any agrari per sembrar, adobar, recol·lectar... fórmula de contractació directa que podia combinar-se amb la parceria, també relativament freqüent, com a solució pràctica per estalviar-se despeses. I, més escassamet, l'arrendament. Tant els veïns del raval com els de la vila fan servir també esclaus per als treballs agraris. Els Milich ho fan l'any agrari de 1587 per treballar les terres de blat, civades i barrelles que han sembrat en les terres blanques de la seua propietat, al Franc, sota el règim de parceria; però no sembla habitual. Tot al contrari, la manumissió d'esclaus omple un nombre significatiu d'actes notarials dels moriscos.⁷²

La hisenda de secà dels Bensuar Cuba, encara que gran, era inferior en grandària a les de la noblesa i grans llauradors locals cristians vells, descendents dels repobladors medievals que colonitzaren les terres amb més possibilitats agràries del terme entre els segles XIII i XVI. Vegem l'exemple de la hisenda apel·lada «El Patró», i comparem.

LA HISENDA DE «EL PATRÓ» COM A REFERÈNCIA

Era conformada per les restes d'antigues alqueries andalusines, les instal·lacions físiques de les quals, enrunades, encara eren visibles als anys seixanta del cincents.⁷³ Localitzada a la Baia, en la perifèria de l'horta major del terme, «El Patró» gaudia d'un emplaçament privilegiat: a l'entrecreuament del camí de Guardamar i del que anava a Beniai i Sinoga. Com la resta de les grans hisendes del terme, hi constava de vinyes, prop de 20 ha de terra campa, i de diferents plantacions d'oliverars regades amb dos fils d'aigua del partidor de Sinoga. A més, com en altres tantes plantacions perifèriques de migjorn, disposava d'una torre construïda amb l'aprofitament de materials constructius andalusins.⁷⁴ Eren, alhora, resultat de

70. Com es dedueix d'alguns dels inventaris dels nou repobladors del raval —ara ja Universitat de Sant Joan—, inusualment atapeïts d'eines; probablement pertanyents als antics habitants del raval; veieu a tall d'exemple l'inventari de Martí Sogorp, Baltasar Soria, 438, gener 1613.

71. ...que poc després del decret d'expulsió, féu crides als cristians vells per prohibir-los que compraren béns mobles dels moriscos. Un document municipal diu que quan els oficials del duc trobaren una rella en poder d'un tal Crespo, «home pobre de facto i sense coneixement de causa», la senyoria li féu donar cent assots públicament, AHME, Lligall H/46, núm. 1.

72. Pere i Martí Milich, per exemple, faran servir esclaus a les seues terres, AHME, SHPN, Joan Liminyana, 56 dpdo, 28 de desembre de 1579. Entre les moltes manumissions, veieu, per exemple, la de Francesc, esclau negre de 30 anys, «propietat» dels germans Llorenç i Francesc Bensuar; la de Pere, de 20 anys, esclau negre de Pere Milich, Pere Joan Miralles, 74, 29 d'agost de 1580; 73, 8 de febrer de 1584.

73. «Mas abaxo se halla otra población arruinada llamada el Patrón», anotà en la seua esmentada visita a Elx, MARTÍ DE VICIANA, *Crónica de la ínclita y coronada ciudad de Valencia...*, vol 2n, 102.

74. Vid. la informació que recull l'acta testamentària de Melcior Gil i Andolça Alberta a AHME, SHPN, *Jaume Ripoll*, 83, dpdo, 14 de novembre de 1550.

la descomposició de les velles unitats primerenques de repoblació medieval, concretament de les *cavalleries* i les *peonies*, disgregades al llarg d'un procés temporal desconegut que culminaria entre els anys de recuperació posteriors a la Germania i la conjuntura expansiva de la segona meitat del cinc-cents. Disgregació i descomposició que tingueren com a agents actius a cavallers i llauradors, com ara els amos, Melcior Gil i Andolça Alberta.

Allò més important és que en aquest procés de matriu cristiana, s'imbricà una reduïda colla de llinatges moriscos, com són els Bensuar Cuba. A diferència, però, de les hisendes dels cristians de natura, que podien arribar a les 160 tafulles de mitjana (unes 15 ha) a l'acabament del cinc-cents, les morisques, en general, són més petites.⁷⁵ Les finques morisques d'explotació agrària de secà les localitzem a les canyades septentrionals del terme o als barrancs de la Rambla per la intensa ocupació cristiana de les planes irrigades del terme i de les seues voreres meridionals. Per tot això, la hisenda de Francesc Bensuar Cuba era una excepció significativa de les possibilitats d'inversió que podien assolir alguns cognoms, tot aproximant-se en alguns moments als cristians vells, però sense arribar-hi. Bensuar Cuba gestiona amb finalitats mercantils la producció del gra i de la vinya, activitats que li fan estretir, altra vegada més, les relacions amb els grans mercaders de la vila. No fa estrany que Francesc es trobe en la primera fila del consell quan aquest necessita comprar gra. A través d'ell es faran les gestions pertinents per portar endavant el desitjat avituallament, tant davant la senyoria com del lloc proveïdor. Però, els objectius agraris de Francesc no acabaren als secans, sinó que s'intensificaren als espais irrigats de les hortes del Franc cristià.

LES TERRES DE REG DEL FILET

El disseny urbà de les séquies permet fixar els petits horts que esguitaven el nucli urbà de la vila i del raval morisc. És el cas de les hortetes de Marxena, a la vora dreta de la Rambla. I també els hortets situats al tram de séquia que discorria pel *Filet*, des del partididor d'aigües de la Séquia Major anomenat *Nitxassa* o *Alinjas*, tot adreçant-se cap a la Porta de les Tafulles, per seguir després cap al camí de les Alqueries a llevant i a ponent, per un braçal que anava fins a la Rambla.⁷⁶

L'àrea que dibuixava la séquia i el camí, als límits meridionals del raval, era idònia per a la formació de petites hortes periurbanes que tant agradaven als seus habitants. Amb aigua assegurada, a la vora del camí del Molar o les Alqueries —únic eix viari cap a migdia—, les hortes de la Porta de les Tafulles esdevingueren un lloc privilegiat per a petites explotacions agràries de reg d'alta qualitat.

75. A banda de la dels Bensuar, hi ha altres excepcions, com és la hisenda de Pere Sarrià a La Baia, que el 1601 comptava amb 150 tafulles (unes 14 ha) de terra campà i 40 tafulles (prop de 4 ha) d'olivar. AHME, SHPN, *Pere Jordà*, 287, 10 de desembre de 1601.

76. Braçal que poc després de l'expulsió es perdé; i es concentrà l'àrea de reg tan sols a migdia i a llevant. Veieu ACPASMP, *Procés obert per José Beltran [...] contra Gertrudis Pérez*, 1731-1732; ms. 135 ff. sig. B/48, f. 115v

Des de ben antic, hi estigué ocupat amb parcel·les que treballaven directament membres de coneguts llinatges de la comunitat.⁷⁷ L'any 1603, s'hi afegí un element més que feia de l'emplaçament dels horts del Filet —com així eren coneguts i referits— un espai particularment idoni: la possibilitat de fer-hi habitatges per a veïns que tenien dificultat a aconseguir-ne; en concret, per a parelles joves, recentment casades. La pressió fou tan forta que alguns propietaris acceptaren i vengueren totalment o parcial la seua terra, a bon preu.

La Porta de les Tafulles esdevenia així un punt urbà que alleugeria l'augment constant del nombre de veïns, que en tan sols una generació (1572-1608) havia pujat més del 40%. El mateix Francesc fou el primer a edificar cases al seu hort tapiat, al damunt de l'esmentat camí. Unes eren per al seu fill Rodrigo; a les altres anirien a viure altres veïns, Fonso Damon, Genís Barberus, Diego Mocarcal, Lluís Sot... Moriscos joves que acabaven de constituir famílies. Dos anys després del seu traspàs, ja hi eren vivint. Francesc Bensuar, abans d'edificar, s'assegurà primerament l'aigua d'Alinjasa, per a la qual cosa demanà llicència verbal a la resta de propietaris d'hortets de la séquia. Aquesta concessió seria ratificada per escrit l'any 1603 pels seus fills i hereus, els Rodrigo, Pere i Francesc. Els propietaris signarien l'acta davant notari i estengueren la llicència no sols als fills de Bensuar Cuba, sinó també a tots aquells que eren en condicions de comprar cases i solars del seu hort.

Totes les dades a l'abast indiquen que aquests horts perifèrics eren les unitats d'agricultura extensiva més valuoses de què disposaven els veïns del raval. No sorprén, per tant, que donada la plena ocupació de les cases del raval —on les famílies podien tenir una mitjana de 4'5 membres en aquests anys—, aquest fóra l'indret més abellidor per distribuir lliurement sòl entre els fills. Un capital de doble rendibilitat, sempre apte per a fer servir, segons conjuntures.⁷⁸ Francesc Bensuar, com Pere Motquedem o Àngela Sarriana, hagué també de cedir terra per a fer-hi un camí, de migjorn a tramuntana. És important assenyalar la participació

77. Als inicis de la primavera de 1603, poc després de la mort de Francesc Bensuar Cuba, hi tenien horts Gaspar Satdini, Joan Assís, Gaspar Mascon, Ferrando Alpan, Francesc Assís, Jaume Assís de Bauquexa, Miquel Satdini de Pere, Joan Mochares, Pau Sarrià d'Andreu i Miquel Terres; AHME, SHPN, *Pere Miralles*, 334, 23 de març de 1603.

78. Per fer-nos una idea de les possibilitats, podem observar el cas de Pere Motquedem, que també vengué el seu hort fragmentat a diferents veïns. El 21 de març de 1604, Pere vengué totalment o parcial el seu hort a 7 veïns en diferents parcel·les per un total de 216 lliures, 13 sous i 4 diners. Parcel·les molt menudes, que només permetien alçar una petita casa, de fet una mena de cambra amb diferents funcions. El concepte de casa no és l'equivalent al nostre. No és una unitat constructiva, i no n'estic segur que tinga l'equivalència de llar. Als segles XVI i XVII al Regne de València casa és l'equivalent d'habitació, element d'unitat habitada, no massa gran, entre 5 m² i 6 m². Per això, es fa servir de manera habitual el mot en plural, cases, per referir-se al típic habitatge fragmentat, tot i que amb elements comuns, amb diferents cambres d'habitació. AHME, SHPN, *Francesc Anton*, 127, 21-3-1604. O el d'Àngela Sarriana, vídua de Jaume Porruig, que vengué tres petites parcel·les d'hort de 5,7 m² cadascuna per un total de 68 lliures i 7 sous, AHME, SHPN, *Pere Jordà*, 290, 11 de febrer de 1604; o Pere Sarrià de Pau, un solar per 16 lliures, 13 sous i 4 diners a Anton Martí, Francesc Anton, 127, 12 de desembre de 1604.

de Francesc en aquesta dinàmica expansiva protagonitzada pels horts del Filet, perquè sobre ella els seus fills varons haurien d'haver continuat l'eixamplament patrimonial, procés que l'expulsió de 1609 tallarà.⁷⁹

Francesc disposava, per tant, de diferents parcel·les disperses d'horta, ben situades als partidors d'aigua de la Séquia Major. Aquestes del Filet, incloïen un hort tancat amb casa i prop de 3 tafulles (prop de 3.000 m²) de bona terra regada per l'esmentat partidor d'Alinjasa. Els llibres de registre d'aigües mostren que el 1600, poc abans de morir, Francesc tenia 2 fils i mig o 10 quartes, més que suficients per a regar les seues parcel·les del Franc. I a les vespres de l'expulsió, Francesc Bensuar, fill, l'únic que consta amb propietats d'aigua, tenia dos fils, subdividits en quartes i mitjos fils.⁸⁰

El registre de les diferents porcions d'aigua dels Bensuar Cuba confirma el que ja sabíem, i amplia la informació envers la localització de les seues parcel·les de terra hortal. I també, en quins punts del paisatge agrari del terme havien centrat la inversió: el Franc, i molt a prop del casc urbà; concretament dins dels horts de palmes que encerclaven la vila i el raval per la seua banda oriental, però de ben pròximes a migdia. Eren zones de distribució d'aigua dels partidors anomenats d'Horts, Matrof i Almeida, on els moriscos solien concentrar llurs compres de terres d'olivera.⁸¹ També ens informa respecte de la cadència de compres susdita: quartes i mitjos fils, ajustada a l'adquisició de petites parcel·les.

És probable que aquesta dinàmica de compres, diferent a la dels cristians de natura,⁸² estiguera relacionada amb les maneres de transferir la terra als hereus, la qual cosa facilitava també les possibilitats de finançar-les sense haver de dependre de la demanda feta a persones i entitats censalistes, habitualment les parròquies de la vila. Per tant, els Bensuar Cuba representen una especificitat en el treball de l'oligarquia morisca. Amb aquest ritme de compres, els moriscos aconseguiren retenir una considerable porció de l'espai agrari arrabassat als seus avantpassats d'ençà el segle XIII: a les vespres de l'expulsió, les parcel·les acumu-

79. A partir de l'expulsió, la urbanització del Filet sembla aturar-se; les cases foren ocupades per pobladors cristians en règim d'establiment, que anaren transmetent-se el domini útil per compra o herència, segons mostren els llibres de capbreu del segle XVII. Al començament del segle XVIII, hi consta un hort nou, parcialment format per les tafulles que detentaven els moriscos susdits, *vid.* el document citat de l'ACPASMPE, *Procés obert per José Beltran [...] contra Gertrudis Pérez*, 1731-1732; ms. 135 ff. sig. B/48.

80. AHME, *Libro de la averiguación de el agua tocante al patrimonio de el duque mi Señor hecho y sacado de los libros de la villa desde el año 1610 inclusive asta fin de el año 1670*, ms. s/f. Lligall 127-A, núm. 31.

81. A la visura feta el 1609 per ordre del consell de la vila per a inventariar els olivars de les terres regades per la Séquia Major, l'homònim fill de Francesc fou un dels tres moriscos que tenia fruits als seus arbres, amb els Satdini i els Salema; tres propietaris moriscos d'un total de 84, AHME, *Sitiades*, 19 de gener de 1604.

82. «Siempre yvan mercado tierras y olivares en dicha partida», declara el llaurador Geroni Garcia a un dels plets incoats després de l'expulsió entre la senyoria i el consell de la vila, AHME, *Procés del procurador contra la vila sobre el pagament de un terç en gastos de la defensa de la mar*; 1615, Lligall H/11, núm. 1, ms. s/f.

lades del Franc podien sumar més de 2.000 ha de bona terra.⁸³ Aquest procés expansiu sobre les terres del Franc, pregonament reservat als repobladors cristians, acabà beneficiant a mig i llarg termini la senyoria, ja que el 1609 rebé del rei un gran espai agrari que pogué establir lliurement. A curt termini, l'expansió traslocà la composició dels patrimonis moriscos, dins dels quals les parcel·les franques acabarien tenint un pes igual o major que les de les terres del Magram, subjectes a un antic cànon medieval. Sols l'expulsió, com hem comentat abans, aturà aquest complex procés. Els cristians vells, altrament, no solen comprar terres del Magram; ni les seues compres de terres franques estan tan condicionades per l'esmicolament hereditari que es dona als testaments moriscos i les seues possibles solidaritats internes als nuclis familiars dels llinatges. Tot i això, és un tema en el qual cal aprofundir.

El resultat d'aquesta diversitat es plasmà en un paisatge agrari força segmentat en multitud d'explotacions, a diferència de la major concentració que mostra la paisatgística dels cristians vells. A les vespres de l'expulsió, les explotacions morisques de l'horta del Franc eren majoritàriament inferiors a les 8 tfs. de les quals la meitat eren dedicades a l'olivera, conreada, com hem vist, amb finalitats comercials. Al voltant d'una cinquena part es dedicaven a conreus hortals —com les lleguminoses, de grandària prou inferior—, ja que les parcel·les no solien passar de les 3 tafulles.⁸⁴

La comparació d'aquest parcel·lari amb el de la vila cristiana, permet destacar altres tantes diferències. Aquí, la grandària mitjana de la parcel·la ha pujat. Si per als moriscos, és de 25 tafulles (prop de 2,3 ha), a les terres cristianes és quasi el doble, 45 tafulles. I si per als veïns del raval, la parcel·la majoritària està per sota de les 8 tfs., per als cristians de la vila, puja de les 20 tafulles (prop de 1,9 ha). A les terres dels cristians de natura la parcel·la d'olivar ocupa un terç del total de les explotacions, seguida per la terra orientada als cultius hortícoles pròpiament dits.⁸⁵ Sembla, per tant, que la petjada dels antics repartiments colonials encara s'hi veu; i tot i que els moriscos eixamplaren les seues propietats, sembla que els descendents dels andalusins vençuts només pogueren accedir a allò que eren disposats a vendre els cristians.

Amb un volum de terra, de capital, sempre limitat, les dinàmiques demogràfiques referides i les diferents conjuntures mercantils —tot incloent-hi els preus i els mercats, amb estructures de demanda que romangueren relativament estables a la segona meitat del cinc-cents—, hi intervingueren també com a estisores, distribuint i redistribuint internament les terres franques, fet que pogué accentuar els esmentats repartiments testamentaris. També cal esmentar altres factors de caire cultural o antropològic, diríem, que hi pogueren actuar, encara que la seua capacitat explicativa caldria ponderar-la amb la documentació a l'abast prèviament

83. Veieu J. SERRANO I JAÉN, *De Patricis a burgesos (Les transformacions d'una oligarquia terratinent; Elx, 1600-1850)*, Alacant, Institut de Cultura «Juan Gil.Albert», 1995, 54.

84. SERRANO I JAÉN, *De Patricis a burgesos...*, 45-48.

85. SERRANO I JAÉN, *De Patricis a burgesos...*, 35-48.

contextualitzada.⁸⁶ És possible que l'explotació familiar, treballada amb escassa mà d'obra i aparell tradicional, excloga qualsevol altra decisió, d'haver estat possible, en relació a la formació de grans hisendes com les que suara vérem. Així, siga per una estratègia d'adaptació, siga per condicions culturals, en general els veïns del raval no arribaren mai a tenir extensos patrimonis agraris o grans fortunes. Si comparem les possibilitats màximes a què podia arribar un cristià, amb les que aconseguí un Francesc Bensusar Cuba o un Joan Sarrià, les diferències són paleses entre ambdues comunitats.

Els sostres comparats del creixement morisc: Genís Jordi de Gascó

Les fortunes del raval eren lluny, per tant, de les que podien arribar a formar alguns cristians de natura. Tot i no ser aquelles petites. A banda dels llinatges de cavallers, amb patrimonis agraris força amples en aquests anys del segle XVI, els resultats de les estratègies d'acumulació per a un cristià nou i un cristià vell podien diferir. Malgrat la teòrica igualtat fiscal —en la qual insistí l'emperador Carles després dels bateigs de 1526—, els també cristians, encara que *nous*, continuaren limitats en les seues possibilitats acumulatives. Comparem els factors de prosperitat dels Bensusar amb els d'un veí de la vila com Genís Jordi de Gascó.

Genís Jordi de Gascó, finat el 1591, és un personatge singular, coetani de Francesc Bensusar Cuba. És molt probable que es conegueren per diferents afers que tenien a veure, com no, amb els negocis de l'oli i del sabó. Amb un escàs patrimoni d'origen, Genís emergeix ràpidament de l'anonimat en què viuen la majoria dels seus veïns.

Qualificat com a *mercader* a les actes dels anys setanta, Genís va captar d'una manera perspicaç i força pragmàtica la conjuntura favorable a la compravenda i comercialització de tota mena de recursos productius amb orientació industrial que tenia a l'abast. Amb el temps, acabaria finançant tot procés de producció i comercialització que passara per les seues mans.

D'aquesta manera, entrà al camp del préstec fins esdevenir el més important prestamista de les poblacions de la senyoria i, molt probablement, dels més importants llocs de la perifèria urbana del marquesat. Entre d'altres, hi figuren com a censalistes o deutors, Lluís i Pere Bensusar...⁸⁷ I tot en un període de temps

86. Per evitar fer servir apriorismes que volen donar compte de situacions poc clares. Fer servir, per exemple la «mentalitat islàmica» per justificar una «certa preferència per la parceria», defuig les capacitats adaptatives dels moriscos a les diferents situacions en què van haver de trobar-se. Veieu, J. L. MARTÍN GALINDO, «Paisajes agrarios moriscos en Almería», *Estudios Geográficos* 140/141, 1975, 673-696, especialment 647, 696.

87. A l'inventari que es confeccionà poc després de la seua mort (porta data de 6 de juny de 1591) trobem censataris i deutors de Crevillent, Asp, Oriola, Callosa, Castalla, Cocentaina, Biar i Guardamar, d'un ample espectre social. Tan sols en crèdits, els diners invertits sumaven 17.130 lliures de capital, amb pensions que arribaven a les 84 lliures. A més, era creditor de 62 deutes que ultrapassaven les 16.000 lliures. Altrament, a la seua casa principal del carrer de Sant Geroni d'Elx, es trobaren 9 sacs de diners en efectiu, que sumaven 4.502 lliures. AHME, SHPN, *Joaquim Miralles*, 67, 6 de juny de 1591.

relativament curt, els anys setanta i huitanta. A més, la seua fortuna i mà en els negocis li permeteren fer un salt qualitatiu quan, en data imprecisa, comprà la senyoria de Formentera, des de la qual continuà teixint una ampla xarxa de relacions que, al seu torn, impulsà les operacions que ja havia mamprés, sempre al voltant dels censals, amb els quals s'havia especialitzat a l'últim tram de la seua vida.

A l'acabament dels huitanta, els Jordi ja actuaven com un llinatge consolidat: matrimonis avantatjosos de les filles;⁸⁸ promoció del seu nebot, a qui envià a Salamanca a estudiar lleis.⁸⁹ Compres d'armes, de pintures, de joies... mentre estretava bones relacions amb l'església, i, en concret, amb els frares mercedaris del monestir de Santa Llúcia, que acolliran les despulles familiars a la seua església major.

No sols Genís Jordi. Els negocis vilatans podien enriquir a altres tantes famílies que s'hi acostaren amb les condicions adients. És el cirurgià Gabriel de Masabel; el sastre Diego Robres, el metge Martí Pastor, Violant Vicent, la vídua de Salvador Ortiz; l'apotecari Miquel Salelles o el mercader Diego Ripoll. Testimonien també les possibilitats oferides als que volien esmerçar diners als negocis que obrí aquesta mena d'*or groc* que era l'oli de les amples hortes del terme.

Som, per tant, lluny de les possibilitats dels Bensuar Cuba, dels Satdini i dels Moquetdem. Les dificultats per a fer determinades inversions com ara la compra de senyories, les relacions amb les esglésies per a l'obtenció fàcil de crèdit, la jerarquització (o segregació) fiscal, doncs, a més de l'esmentat element d'origen —el repartiment cristià de l'horta major de la vila—, constitueixen els factors d'entesa d'aquestes diferències. La història dels moriscos d'Elx, malgrat els seus reeixits assoliments, no pogué mai esborrar l'empremta de la forta jerarquització cultural del regne, traduïda en diferents possibilitats per a uns i per a altres.

Conclusions

L'exposició de les dades descrites ens permet destacar els arguments bàsics i fer algunes deduccions. El coneixement del món interior de les aljames o de les *universitats* morisques, permet traure a la llum el paper que un bon nombre de llinatges, amb les famílies i els individus que els composaven, han tingut en la configuració de les estructures socioeconòmiques que per aquests anys bufaven pel regne. I tot això, en un univers cultural que cavalcava entre dues realitats culturals d'origen que acabaren constituint-ne una altra de nova. Per ço, la complexitat s'imposa. No és que Elx i els Bensuar hagen de ser per si mateix més representatius del conjunt del regne que altres comunitats i llinatges; però el que sí podem dir a hores d'ara és que poden representar aquelles poblacions morisques que millor s'havien adaptat a aquelles estructures. I, si de cas, també, Elx formava part del regne. I els Bensuar, són també membres de la seua comunitat morisca.

88. Isabet Anna contrauria núpcies amb el noble Gaspar Péres de Sarrió, poc abans de la mort de Genís.

89. I al qual remetia freqüentment diners a través del seu factor de Yepes, Pedro Palacios.

Què en podem destacar? El sentit de llinatge, de bell antuvi, es constitueix amb la conservació d'uns elements comuns (el cognom, la casa pairal, el patrimoni), però es fragmenta de manera permanent en sentit «horitzontal», segons la variació de les relacions internes del nucli familiar i la segmentació dels nuclis patrimonials. De vegades pot ocórrer que uns pares deixen un bé comú que compense el sentit centrífug de l'herència, on els drets individuals de propietat solen fragmentar un munt patrimonial assolit per un pare o un iaio representatiu d'un cap de branca de qualsevol nissaga. Així es compensaven les desigualtats entre hereus i la tendència a la dispersió residencial... a més d'obligar a mantenir una certa solidaritat en alguns negocis. Ho hem vist en l'herència de Lluís Bensuar.

El llinatge observat té als béns el seu fil de continuïtat. Hi ha llinatge perquè hi ha béns, estatus, privilegis que conservar i transmetre. No pas al revés. Els pobres de la comunitat no en tenen, de llinatge, perquè la pobresa no és digna de transmetre's. Tan poc digna, que ix mai a la superfície de la comunitat. I si alguna vegada ho fa, és com a objecte directe de caritat, per a aquells que no són pobres. Tot i adoptar la forma cristiana de l'acte pietós, a sota de les aparents fórmules caritatives, hi pot haver l'acompliment d'un dels cinc preceptes islàmics prescrits a l'Alcorà.

És el treball el que aconseguix la provisió de béns, el que manté els lligams de continuïtat intergeneracional.⁹⁰ Altrament, el patrimoni que s'hereta no té tan sols un valor *econòmic*, sinó que se sol vincular a una moral, a un comportament concret sense el qual, aquell perd força i fins i tot pot escapolar-se'n.⁹¹ La nissaga esdevé, així, una via d'adquisició o acumulació de béns, a la qual s'afegeix allò aconseguit amb el treball. La suma d'herència i de treball és el que permet disposar de la massa patrimonial que els diferents caps de família amb èxit amb els negocis malden per transmetre, amb unes mínimes condicions de seguretat, encara que no sempre s'evite la dispersió. Si fa no fa, com hem vist, perquè el marc legal permet distribuir-la entre els diferents fills, hereus i llegataris de la segona generació i, de vegades, de la tercera, fills i néts; i entre els membres de les línies col·laterals, com els nebots i cosins, que solen advenir tutors de menuts quan manquen els pares. És la distribució de béns un dels factors que més reforça el sentiment de llinatge entre la parentela més pròxima.⁹²

90. Ho té molt clar Isabel Bayçam, també del raval d'Elx; i així ho planteja a les seues filles: «ab mos ingin y treballs e criat les dites mes filles y les e casades y e donat a cascuna de aquelles tres mil sous», AHME, SHPN, *Pere Joan Miralles*, 67, 17 de març de 1591.

91. Joan Teres deixa usufructuària a sa muller. Després de la mort, disposa que els béns vagen als hereus que declarà al seu testament, «per ço que vol que los llegats dels béns setis no tinguen forsa fins morta sa muller, per a que vixca bé y onradament, casta y sens marit, y si casara o no viura bé, perda lo usufruyt», AHME, SHPN, *Joaquim Miralles*, 67, 8 d'agost de 1588, (he regularitzat la puntuació).

92. «e si moren tots, vinguen els béns que aportí al matrimoni, als parents més propinchs», (he regularitzat la puntuació), diu Lleonor Zacaria al seu testament; AHME, SHPN, *Joan Castell*, 22, 29 de març de 1581. Un dels cognoms amb més sentit de nissaga el trobem a 10 km del raval d'Elx, a la comunitat de Crevillent, dins de la mateixa senyoria. Són els Bariduan. Martina Bari-duana testa el 12 d'octubre de 1584. Se li soterra al fossar, «en la fosa hon està son marit y fills». En

Si bé les branques familiars que nuclearitzen els llinatges a les poblacions de la senyoria solen ser encapçalades per varons, quan n'hi ha, són les dones les que, de manera habitual, connecten amb altres cognoms de nissaga, tot preservant el nucli familiar. Poden engrandir el patrimoni aportant-li béns propis, amortitzar deutes, i llegar, per exemple, altres tants béns. Són els homes, però, els caps de família, encara que aquelles mantenen la capacitat per a testar, llegar, comprar i vendre, com a vídues —sempre que s'ajusten als plans i perspectives patrimonials del cognom del marit—. I, contràriament, la dona pot també ser un factor de dispersió de llinatge.⁹³

Una altra deducció que pot fer-se al fil de la documentació emprada, és que el llinatge, així entès i estructurat, és una mena de malla que s'adapta als assoliments dels diferents graons generacionals. Val a dir que, quan el patrimoni és suficient i el nucli familiar s'abasta sobrerament, el llinatge es fragmenta. I quan travessa dificultats, es concentra per assegurar la supervivència dels nuclis familiars. Elx és un cas evident de segmentació permanent de llinatge en branques familiars, com a conseqüència de les prosperitats descrites, fins fer del cognom un senyal de significat sociològic relativament limitat: una guia d'antigues solidaritats i convivències agnàtiques còmoda com a referència de memòria cultural en un entorn no sempre favorable a la pràctica de l'islam. Un tema fosc i de difícil penetració historiogràfica, a hores d'ara.

L'estudi de les construccions i components de les fortunes, per tant, troba en les composicions dels nuclis familiars una de les claus de la seua avinença, però la seua dinàmica pot buidar-se de primigenis continguts d'acord amb les circumstàncies i possibilitats, tant internes com externes. Aquesta constatació no lleva que els familiars perden els valors socials i culturals que tan importants són per a identificar i adscriure persones i reproduir estructures d'honorabilitat i de poder. I més en situacions de semiclandestinitat. Els orgulls de nissaga es mantenen, malgrat tot, quan un nucli patrimonial pot fragmentar-se per matrimoni o transmetre's per testament. I sempre aquesta ideologia de llinatge es recorda quan els seus representants han proporcionat prosperitat: es recorda als pares i avis que han confor-

vida del seu marit, ambdós van fer les corresponents donacions als fills per obs de matrimoni. Ara, intuïnt la seua mort, perquè té «mal de vellea», atorga els béns que li resten entre alguns dels seus néts i un nebot. Adverteix, emperò, que no vol que es pose demanda als llegataris o als hereus, «perquè no vull que mos béns que us an dexat nostres antepassats y mon marit y yo havien adquirit, sien distribuïts entre juristes, corts y notaris y que el tal què moura pleyt per los jutges, no sia hoyt», AHME, SHPN, *Pere Joan Miralles*, 73, 12 d'octubre de 1584. El cas de Martí Barriduan, que deixa a les seues nétes sengles 20 lliures per a ajudar els seus matrimonis (Pere Miralles, 71, 12 de juliol de 1576). I el sentiment de cosí germà, al testament de Joan Addurramen; *Pere Miralles*, 71, 24 d'agost de 1576.

93. Hem vist el primer cas amb Lleonor Marça, la dona de Francesc Bensuar Cuba, i les seues nores, Lleonor Assís i Lleonor Satdini, que casen respectivament amb Pere i Rodrigo entre 1594 i 1596. I, com a exemple del segon cas, el de Lleonor Bensuar, casada amb Joan Motquedem, pare de Betriu Motquedem. Casada amb Gaspar Porruig i iaio d'Àngela Porruig, li agafà la deportació morisca abans de contraure núpcies.

mat un patrimoni que ara es gaudeix. Orgulls que en moments especials abasten la comunitat sencera, com veiem quan arriba el moment de triar soterrament, pròxima ja la mort.⁹⁴ L'actitud de complicitat impregna tot el missatge. Precisament, aquests espais envoltats d'allò sagrat, com els soterraments o els cementeris, llocs on els subjectes es resolen en el llinatge i el llinatge en la comunitat, complementen l'espai familiar, les cases/llars que identifiquen el cognom, on el nucli de la nissaga materialitza la seua permanència al territori, més enllà dels canvis generacionals.

Recordem que els moriscos no volien soterrar-se al vas de la nova església del raval, encara que no ho manifesten públicament. Volen fer-ho on sempre han estat soterrats, al fossar que hi havia ben a prop de l'antiga mesquita —a la vora del carrer del Filet—, ara ocupada per l'església parroquial. És un costum i una prescripció corànica. Així continuen fent-ho d'ençà el bateig de 1526. De fet és un lloc enterament islàmic que els veïns del raval tenen cura de citar escrupolosament als seus testaments.⁹⁵

D'altra banda, la casa: altre espai de reforçament de llinatge, lloc de referència i element transversal de continuïtat. El terme emprat és el de *cases*, en plural —i no pas *casa*—, un nucli habitat familiar dins una unitat de construcció més gran, on viuen altres tants membres del llinatge que compartixen cognom. La casa és, per tant, dues o tres cambres que comuniquen amb àrees urbanes comunes, com carrerons, tanques, hortets, palaus de fer feines. I, sobretot, un pati amb pou, alimentat pels diferents vessants dels terrats. Aquesta estructura permet constituir una unitat de relacions verticals i horitzontals; i, en conseqüència, intergeneracional. Un dels fills o filles hereta la casa dels pares, dins el conjunt de *cases* familiars; la manté i esdevé, així, element simbòlic de la nissaga. Encara que la preferència la solen tenir els fills varons majors,⁹⁶ no sempre es resol d'aquesta manera. La informació que ens ha arribat sobre els Bensusar i altres cognoms a les dècades finals del cinc-cents, mostra que les prosperitats faciliten la segregació de noves unitats familiars. Fills, cosins i nebots bastixen noves cases a la perifèria del raval, on hi ha espai perquè les noves construccions disposen de palaus, magatzems i, en algun cas, almàsseres. És un fenomen també accentuat a la vila i als seus barris cristians.⁹⁷

94. «focar hon se sepelleixen los nou convertits de la forma y manera que los nou-convertits se acostumen soterrar», manifesta Gaspar Abran al seu testament de 1584, AHME, SHPN, *Pere Jordà*, 45, 13 d'abril de 1584.

95. Així ho diu Pere Bensusar al seu testament de 1547. Pere vol que «lo seu cos [siga] soterrat en lo fossar del [Raval] de Sent Joan de la present vila», AHME, SHPN, *Jaume Ripoll*, 82, 6 d'agost de 1547. Un cas significatiu és el de Caterina Zacaria, que el 1603 estipula el pagament de 10 lliures per dret de sepultura, sempre i quan la soterrin fora del vas eclesiàstic; si no fos així, anul·laria el pagament, AHME, SHPN, *Pere Miralles*, 334, 3 de novembre de 1603.

96. «Lo fill major mascle», tal com ho deixen ben clar Berenguer Maymó i Lleonor Betua, en referir-se al seu futur nét, AHME, SHPN, *Josep Esclapés*, 219, 25 d'agost de 1605.

97. Cal insistir que el titular de la casa és sempre un membre varó del llinatge: de la casa, quant que nucli de família. Els comissaris reials que, per ordre de Felip II, vingueren a les pobla-

Amb els Bensuar, com hem vist, tenim tota mena de situacions. Alguns viuen a les *cases*, on és el pare-iaio, símbol viu d'una branca del llinatge. Altres, se n'han anat i han fundat casa pròpia que, amb el temps i segons possibilitats, poden esdevenir *cases*. Casa-habitació o casa de llinatge, el cas és que la tendència en aquests anys és la segregació/dispersió de les unitats familiars.

Altrament, i pel que es veu, el sentit de nissaga o llinatge, així observat, amb aquest caràcter tan mal·leable, tenia un fort significat social, però també polític, ja que reforçava el sentit oligàrquic de la comunitat del raval morisc de Sant Joan d'Elx, i facilitava la cooptació de càrrecs. Les dades fornides sobre endogàmia i sobre la constitució dels consells polítics de la comunitat en un període de temps llarg, poden explicar el món interior de les successions i solidaritats internes (els esmentats papers dels oncles, tudors i curadors dels seus nebots i nebeses, quan manquen els cunyats/pares), i els processos de simetria en la reproducció social dels mateixos cognoms, on patrimoni i governament anaven sempre junts.

L'estudi dels Bensuar, per tant, permet assenyalar algunes peculiaritats dels moriscos de les comunitats urbanes més grans, si més no a Elx, com la distribució hereditària dels béns i els ritmes i cadències d'acumulació i expansió per les pròpies terres del Magram i ara les *noves* terres del Franc. Però la formació dels seus patrimonis ensopega amb uns límits estructurals: els processos d'ocupació de les terres franques que els cristians vells portaren endavant des que la conquesta obligà a compartir-les. La terra és un recurs natural, no sempre renovable o ampliable a voluntat, que suma o resta; allò explica la seua posada en valor pels veïns de Sant Joan a través de compres de fils d'aigua de reg i d'almàsseres.⁹⁸ De tota manera no crec que puguem parlar de dues economies diferenciades, sinó d'aspectes concrets lligats a factors de tot punt peculiars que configuraven una sola *economia*. Una economia que, al seu torn, era impulsada per la connexió dels diferents mercats de recursos i treball d'ambdós veïnatges, que sumaven, més que restaven, tota mena de procediments materials i humans. Així, les possibilitats es multiplicaren per a moriscos i cristians vells; i en concret per a unes quantes famílies benestants del raval, que acabaren representant tota la comunitat. L'herència d'alguns membres Bensuar, com Francesc Bensuar de Llorenç i la posició de Francesc Bensuar Cuba i de Lluís Bensuar, síndics i alfaquins a les darrereries del segle XVI, ho mostren a bastament.

cions de la senyoria el 1563 per desarmar els moriscos, identifiquen cadascuna de les cases morisques pel nom del pare de família, al qual criden amb l'objectiu que faça acte de lliurament de tota mena d'armes. No es tracta tant d'una unitat física com de familiar: home, dona, fills; unes o altres poden compartir o no cases.

98. Ho trobem en altres tants llinatges. Nofre Assís deixà una almàssera al costat de la Rambla en qualitat de llegats als seus sis fills i una filla «per que tots fassen en aquella ses olives francament [...] y que a costa de tots sien obrada y conservada», AHME, SHPN, *Pere Joan Miralles*, 74, 27 d'abril de 1580.